

Naturalizam u hrvatskoj književnosti: od polemike do odraza na pojedinim opusima hrvatskih autora

Šokčević, Dragica

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:109180>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-10-15**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA

Dragica Šokčević

**NATURALIZAM U HRVATSKOJ
KNJIŽEVNOSTI: OD POLEMIKE DO
ODRAZA NA POJEDINIM OPUSIMA
HRVATSKIH AUTORA**

DIPLOMSKI RAD

Zagreb, 2024.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA

ODSJEK ZA KROATOLOGIJU

DRAGICA ŠOKČEVIĆ

**NATURALIZAM U HRVATSKOJ
KNJIŽEVNOSTI: OD POLEMIKE DO
ODRAZA NA POJEDINIM OPUSIMA
HRVATSKIH AUTORA**

DIPLOMSKI RAD

Mentor: doc. dr. sc. Domagoj Brozović

Zagreb, 2024.

ZAHVALA

Zahvaljujem se mentoru doc. dr. sc. Domagoju Brozoviću na pomoći i vodstvu tijekom pisanja ovog diplomskog rada.

Posebno se zahvaljujem mojoj obitelji koja me materijalno i emocionalno podupirala tijekom mog studiranja. Bez nje ništa ne bi bilo moguće ostvariti.

Ponajviše se zahvaljujem mojem dečku Mariju koji je pratio svaki moj korak i koji mi je pružao ogromnu podršku tijekom mog studiranja. Uz njega su studentski dani bili lakši i podnošljiviji.

Naturalizam u hrvatskoj književnosti: od polemike do odraza na pojedinim opusima hrvatskih autora

Sažetak:

Cilj ovoga rada je prikazati novi književni pravac naturalizam te njegov utjecaj na književni opus Eugena Kumičića. Paralelnim odvijanjem dvaju književnih pravaca u Hrvatskoj, realizma i naturalizma, nastala je višegodišnja polemika koja je uzdrmala hrvatsku književnu scenu. Kritika se osvrnula na pokušaj Eugena Kumičića da uvede naturalizam kao dominantan pravac u hrvatskoj književnosti, koji se prema njihovom mišljenju nije slagao s našim tradicionalnim stilom pisanja po uzoru na Šenou. U naturalizmu je književnost imala funkciju prikazivanja događaja onakvih kakvi jesu, sa svim ružnoćama i negativnostima, a književnik je trebao biti objektivan. Kumičić se uvelike vodio Zolinim idejama koje je nastojao provoditi u svojim djelima, ponajprije u *Gospođi Sabini* koja obiluje naturalističkim elementima, što je prikazano u analizi djela. Provedena je i analiza djela *Olga i Lina*, njegovog prvog naturalističkog djela. Kumičić je naturalizam uspio prikazati i u povijesnom romanu *Urota zrinsko-frankopanska*, što je također vidljivo u analizi. Naturalistički elementi koji se mogu uočiti su moć, novac, korupcija, manipulacija, zagrebačko elitno građanstvo, razlika bogatih i siromašnih, detaljan prikaz gradova, prostora, ali i prikaz smrti plemenitaških obitelji do najsitnijih detalja. Kumičić piše kritiku društvu, ali i podiže svijest građana o važnosti slobode. Iako su Kumičića smatrali Zolinim nasljednikom, analizirajući njegova djela može se reći da ona i dalje odišu šenoinskom tradicijom vođenom realizmom uz elemente Zolinog naturalizma. Ante Kovačić se odmiče od šenoinske koncepcije pisanja i teži kritici društva. Naturalistički prikazuje odnos selo-grad i pretvorbu seljaka u građane.

Ključne riječi: naturalizam, polemika, Eugen Kumičić, *Gospođa Sabina*, *Urota zrinsko-frankopanska*, *Olga i Lina*, Ante Kovačić, *U registraturi*

Naturalism in Croatian literature: from polemic to reflection on individual works of Croatian authors

Abstract:

The aim of this paper is to show the new literary direction naturalism and its influence on the literary work of Eugen Kumičić. The parallel development of two literary trends in Croatia, realism and naturalism, gave rise to a multi-year polemic that shook the Croatian literary scene. Criticism focused on Eugen Kumičić's attempt to introduce naturalism as a dominant direction in Croatian literature, which, in their opinion, did not agree with our traditional style of writing based on the example of Šenoa. In naturalism, literature had the function of presenting events as they are, with all the ugliness and negativity, and the writer was supposed to be objective. Kumičić was largely guided by Zola's ideas, which he tried to implement in his works, primarily in *Gospođa Sabina*, which abounds in naturalistic elements, which is shown in the analysis of the work. An analysis of the work *Olga and Lina*, his first naturalistic work, was also carried out. Kumičić also managed to show naturalism in the historical novel *Urota Zrinsko-Frankopanska*, which is also visible in the analysis. The naturalistic elements that can be seen are power, money, corruption, manipulation, Zagreb's elite citizenry, the difference between the rich and the poor, a detailed depiction of cities, spaces, but also the depiction of the death of noble families down to the smallest detail. Kumičić writes a critique of society, but also raises citizens' awareness of the importance of freedom. Although Kumičić was considered Zola's successor, analyzing his works it can be said that they still exude the Šenoin tradition guided by realism along with elements of Zola's naturalism. Ante Kovačić moves away from the Shenoin conception of writing and tends towards criticism of society. Naturalistically depicts the village-town relationship and the transformation of peasants into citizens.

Key words: naturalism, polemic, Eugen Kumičić, *Gospođa Sabina*, *Urota zrinsko-frankopanska*, *Olga i Lina*, Ante Kovačić, *U registraturi*

SADRŽAJ:

1. Uvod	2
2. Hrvatski realizam vs hrvatski naturalizam	4
3. Književnost i politika	5
4. Eugen Kumičić: <i>O romanu</i>	6
5. Kritika naturalizma	7
5.1. <i>Josip Pasarić</i>	7
5.2. <i>Jakša Čedomil</i>	9
5.3. <i>Janko Ibler</i>	12
5.4. <i>Đuro Galac</i>	14
5.5. <i>Završetak polemike</i>	15
6. Emile Zola : <i>Eksperimentalni roman</i>	17
6.1. <i>Emil Podolski: O književnom naturalizmu</i>	18
7. Eugen Kumičić: <i>Olga i Lina</i> - analiza	21
8. Eugen Kumičić: <i>Gospoda Sabina</i> - analiza	26
9. Eugen Kumičić: <i>Urota zrinsko-frankopanska</i>: analiza	34
10. Ante Kovačić: <i>U registraturi</i> - analiza	40
11. Zaključak	46
12. Popis literature	47

1.Uvod

Ovaj diplomski rad bazirat će se prije svega na liku i djelima Jenia Sisolskog poznatijeg kao Eugen Kumičić koji je jedan od naših najvećih i najpoznatijih književnika koji je ostavio veliki trag na našu književnost.. Bogato razdoblje realizma u 19. stoljeću obilježio je August Šenoa u kojem su drugi književnici vidjeli uzor te su zbog toga težili njegovanju šenoinske tradicije. Eugen Kumičić, za kojeg se smatralo da će također nastaviti Šeninim putem, okrenuo se jednom drugom načinu pisanja koji je, za razliku od realizma, zahtijevao puno dublji uvid u događaje i detaljan opis stvarnosti, a nazivamo ga naturalizam. Taj pravac odvijao se paralelno s realizmom te je bio usmjeren prije svega na estetiku ružnoće. Bavio se i utjecajem okoline i nasljeđa na čovjeka; naturalistički likovi obilježeni su nesretnom sudbinom koja je odraz njihovih nasljednih osobina i poroka. Prikazuje se i odnos društvenih slojeva. Naturalistička djela nam ukazuju stvarne probleme tadašnjih ljudi i društva te šalju snažnu poruku čitateljima usmjeravajući ih prema rješenjima problema. Ta ideja naturalističkog pisanja potekla je iz Francuske. Kumičić je vidio uzor u Emileu Zoli, začetniku europskog naturalizma. Dolaskom naturalizma u Hrvatsku započelo je niz polemika oko tog novog književnog pravca koji se kosio s tadašnjim pravcem i nije se uklapao u tradiciju hrvatskog književnog stvaralaštva. Eugen Kumičić bio je inspiriran Zolinim književnim idejama, ali te ideje Kumičić nije provodio kako je Zola smatrao da bi trebalo. On je uzimao pojedine elemente naturalizma, ali se i dalje vodio realizmom s romantičarskim elementima. Njegovo najzapaženije naturalističko djelo je *Gospođa Sabina* koja je doživjela veliki uspjeh kod čitatelja, a i kritičara. To djelo je vjeran prikaz tadašnjega društva i njegove loše strane u kojem Kumičić zapaža da je najveći problem tadašnjeg društva novac. *Gospođa Sabina* zadovoljava kriterije jednog naturalističkog djela; jedina zamjerka mu je subjektivnost kojom Kumičić odiše u djelu, dok naturalizam zastupa objektivnost. To djelo nastalo je na temelju *Olge i Line*, koje je Kumičićevo prvo naturalističko djelo u kojem je nastojao primijeniti Zolina načela i svratiti pažnju čitatelja na društvene probleme. Kumičić se bavio pisanjem različitih tematika; jedna od tema su povijesni romani u kojima je htio prikazati što uvjerljivije neki događaj iz povijesti. Jedan od njegovih najuspješnijih i najčitanijih povijesnih romana je *Urota zrinsko-frankopanska* u kojem on prikazuje društveno-političku situaciju Hrvatske za vrijeme vladavine Habsburške Monarhije u drugoj polovici 17. stoljeća te kako je došlo do propadanja plemenitaških obitelji. Pisanjem ovoga romana došlo je do kulta Zrinskih i Frankopana u kojem je Kumičić htio potaknuti čitatelja da se suprotstavi vlasti koja se ne zalaže za njihove interese, nego im žele uskratiti njihova prava. Zbog toga je *Urota* bila deset godina najčitanije štivo. Osim Kumičića, društvenu kritiku izgrađenu na naturalističkim

obilježjima pružio je Ante Kovačić u svom djelu *U registraturi* koja vrlo jasno govori o odnosu selo-grad i pretvorbi seljaka u građana, koja dolazi kao posljedica migracija nastalih zbog agrarne krize. Njegovo djelo je spoj realističkih i naturalističkih elemenata te humora i tragedije.

Ovaj rad temeljit će ponajviše na sljedećoj literaturi: Kumičić, Eugen (1998). *Gospođa Sabina*; Šicel, Miroslav (2005). *Povijest hrvatske književnosti XIX. stoljeća: Realizam*; Kumičić Eugen (2003). *Urota zrinsko-frankopanska*; Kumičić, Eugen (1965). *Olga i Lina* i Kovačić, Ante (2001). *U registraturi*. Provest će se analiza navedenih Kumičićevih djela i Kovačićevog djela na način da će se izdvojiti naturalistički elementi iz th djela.

2. Hrvatski realizam vs hrvatski naturalizam

Hrvatski realizam, kojeg vremenski smještamo u drugu polovicu devetnaestog stoljeća, bio je obilježen opusom Augusta Šenoae; upravo zato to razdoblje nosi naziv Šenoino doba. To književno razdoblje bilo je usmjereno prikazivanju zbije onakve kakva ona jest. Za cilj su imali prikazati stvarnost objektivno i bez strasti. Mnogi pisci bili su priklonjeni Augustu Šenoi i slijedili su njegov način pisanja.

Poslije Šenoina odlaska tijekom osamdesetih godina i nadalje su prisutni pisci tradicionalnog, predšenoinskog usmjerenja, (...), koji kontinuiraju žanrovski tip pseudopovijesne, odnosno hajdučko-turske motivike (...). I mlađi stvaraoci koji su tek ulazili u literaturu, samo uz neke iznimke, još uvijek pišu pod dojmom i utjecajem Šenoina djela, kao primjerice, Kumičić, (...). Književno stvaralaštvo u razdoblju od osamdesetih godina pa do prijelaza stoljeća predvođeno, kako je već spomenuto, naraštajem rođenim oko šezdesetih godina, razvijalo se progresivno od nasljedovanja šenoinske romantično-realističke poetike i njegovih djela u pretežno nacionalno-etičkoj funkciji (Kumičić, (...)) (Šicel, 2005: 20).

Kako bismo se osvrnuli na tematiku naturalizma, moramo shvatiti odakle naturalizam u hrvatskoj književnosti i kakve veze ima s hrvatskim realizmom kao tadašnjim dominantnim pravcem kojem su pisci bili naklonjeni. Naturalizam se, kao književni pravac koji se javlja paralelno s realizmom, bavi najtamnijim čovjekovim stranama. Smatra da je čovjekov život uvjetovan nasljeđem i okolinom te ga želi prikazati u stvarnom svjetlu u svim njegovim životnim trenucima. "Liječnici bave se dijagnozom tijela, naturalisti bave se dijagnozom duše i srca" (Kumičić, 1976: 358). Pisac mora otkriti sve loše strane ljudskog života. Da bi to uspio, mora izaći u svijet i postati buntovnik. Pisac mora izaći iz sobe, mora tražiti izvore. Tu će se upoznati sa silom svijeta, zapaziti će si mnogo prizora, razvidjeti će razna mjesta pa će sve zabilježiti i proučiti. Kada pisac prouči mjesto i ljude onda sjeda i kreće pisati. (Kumičić, 1976: 364)

Naturalizam je još poznat pod nazivom estetika ružnoće, a njegov začetnik je Emile Zola. Taj pravac nam u Hrvatsku donosi Eugen Kumičić, inspiriran Zolom. Zolin manifest *Ekperimentalni roman* ostavlja snažan utjecaj na Kumičića na temelju kojega će nastati Kumičićev manifest *O romanu* te njegovo prvo naturalističko djelo *Olga i Lina*, a i sva daljnja djela. Pišući prvo naturalističko djelo *Olga i Lina*, Kumičić izaziva velike rasprave koje su bile posljedica neslaganja i nepoznavanja naturalizma.

3. Književnost i politika

Hrvatsko-ugarska nagodba 1868. godine dovela je do niza zamršenih situacija. Iako je ta nagodba trebala označavati dualni koncept u kojem svaka zemlja ima podjednaka prava, Ugarska je htjela preuzeti Hrvatsku u svoje ruke, i to nasilnim metodama. Svim načinima je htjela mađarizirati Hrvatsku. Jedna od taktika preuzimanja bila je dovođenje bana Khuena Hedervarya na vlast u Hrvatsku. Nijedna stranka koja se borila za Hrvatsku nije se uspjela suprotstaviti Khuenovom utjecaju: "Nju (narodnu stranku) je, raznim makinacijama i lažnim obećanjima, Khuen pretvorio u politički neopasnu tvorevinu koja se, zapravo, raspala na različite male grupacije poslušnih birokrata (...)" (Šicel, 2005: 24). Ban Khuen Hedervary vladao je dvadeset godina u Hrvatskoj. Iako je Hrvatska izgledala bespomoćno, književno stvaralaštvo je bilo sve jače. Ban je podcjenjivao književnike; ponižavao ih je, lomio i krao njihovu izvornost, baš kao i malograđanski sloj u Hrvatskoj. "(...), Khuen je podcjenjivao svako stvaralaštvo ako nije služilo veličanju ili njega osobno, ili cara Franje Josipa, ili Monarhije" (Prosperov Novak, 2003: 242). Sve ružno što je govorio o književnicima vratilo mu se, na način da "sve što se za Khuenove vladavine u Hrvatskoj pisalo i slikalo, mislilo i klesalo, postalo je negativni spomenik tom vladaru" (Prosperov Novak, 2003: 242). Književni tijek Hrvatske ban Khuen nije mogao zaustaviti. Književno stvaralaštvo je bilo jedino što je tada moglo očuvati hrvatski nacionalni identitet.

U Hrvatskoj je u tom vremenu na političkoj sceni dominirala Hrvatska stranka prava s Antom Starčevićem na čelu. Pravaši su zagovarali samostalnu i neovisnu Hrvatsku, bez dodira s Austrijom. Njihov program zahtijevao je oštru kritiku postojećeg stanja hrvatskog društva, što je utjecalo i na književnike koji su bili dio te stranke, kao što su Eugen Kumičić i Ante Kovačić. Književnici su se opredjeljivali za poetiku realizma i naturalizma, odmičući se od šenoinske idealizirajuće koncepcije pisanja. Teme kojima su se bavili bile su nacionalne i socijalne tematike. Nasuprot pravašima bili su narodnjaci, pobornici tzv. zdravog realizma, koji su zagovarali nastavak Šenoine literarne koncepcije te su se oštro protivili izravnim kritikama i esteticima rugobe koju zalaže naturalizam. Prema narodnjacima, stvarnost bi se trebala prikazivati idealno, onakvom kakva bi trebala biti, dok pravaši prikazuju stvarnost onakvu kakva jest.

Jasno je bilo jedno: narodnjaci koji su se u literaturi nastavljali na Šenoinu tradiciju, zahtijevali su od književnosti da bude moralizatorska, da - zapravo - idealizira društvenu problematiku. Pravaši su, nasuprot njima, težili za što oštrijom i nepoštednijom kritikom društvenog trenutka i u tom je smislu Kumičić i shvaćao poetiku naturalizma, i zato se za nj i zalagao (Šicel, 2003: 95).

4. Eugen Kumičić: *O romanu*

Eugen Kumičić objavio je članak *O romanu* kao odgovor na novonastale tenzije nakon objave prvog naturalističkog djela. Htio je dokazati da mu nije namjera kopirati Zolu već je on samo inspiriran njegovim djelom te želi stvoriti vlastiti pravac na temelju njegovog i svojeg manifesta.

U tom se članku Kumičić, uglavnom, inspirirao Zolinom knjigom *O eksperimentalnom romanu*, naročito njegovim poglavljem pod naslovom *O romanu*. Kumičićeva je studija *O romanu* znatno sažeta Zolina knjiga koju je Kumičić bogato začinio svojim idejama. Ne može se reći da je Kumičićev članak obično prepričavanje Zoline knjige. Kumičić je uzimao i razvijao pojedine Zoline misli (...) (Tomić, 1970: 286 - 287).

U članku *O romanu* piše teze od kojih ćemo izdvojiti najvažnije. Prva teza je da "temelj romana mora biti shvaćanje istine, poimanje realnosti. Ako pisac ne ima dara da vidi prirodu onakvom kakva jest uistinu, bolje za nj da se mane ćorava posla. Pisac mora imati nešto soli u glavi, vrlo zdrav naravni razum i posve zdrave oči" (Kumičić, 1976: 355). Druga teza je "prikazati čitaocu ljude od mesa kosti; koji se smiju i plaču, koji su lijepi i ružni, čisti i blatni, to je, brajjane, velika i mučna zadaća" (Kumičić, 1976: 356). I treća glasi: "Danas malo hasni bujan i sjajan slog; više se istine zahtijeva, a manje zanosa (...)" (Kumičić, 1976: 363). Njegova zamisao je da treba pisati sve što se vidi onako kako se vidi, bez imaginacije, s autentičnim bilježenjem stvarnosti. Naglasak stavlja na istinu i manje zanosa. Kumičićeva zamisao je bila pisati poput Zole, no čak ni on sam nije shvatio srž Zoline poetike naturalizma. Razlog tome je tradicija vlastite nacionalne književnosti. Emile Zola i Eugen Kumičić imaju različite predstavnike nacionalne književnosti. "(...) Zola svojim djelom prevladava vlastite teorijske paradokse, i to ne jedino zato što je izvanserijski talent, nego prije svega zahvaljujući tradiciji na koju mu se doista nije bilo teško nastaviti: tradiciji Balzaca i Flauberta, (...)" (Šicel, 2005: 12).

Iako je Eugen Kumičić bio uvjeren da njegova djela nisu identična kao Zolina, književni kritičari su pokazali da je bio zavisao o Zoli i njegovim djelima. To se dokazuje kroz usporedbu djela *Nana* i *Olga i Lina*. Zolina *Nana* je bila inspiracija Kumičićevoj *Olgi i Lini*. Likovi iz Zolinih romana pojavljivali su se u izmijenjenim verzijama u Kumičićevim romanima.

5. Kritika naturalizma

Naturalistički manifest *O romanu* uznemirio je hrvatske književnike te ih je potaknuo da kritiziraju Kumičićeve radove. Književna kritika pobudila je sumnje treba li ostati na čistom realizmu ili se okrenuti naturalizmu kakvoga je Kumičić donio u hrvatsku književnost. "Kumičićev članak *O romanu* nerijetko i u kritici i književnoj povijesti spominjan kao naturalistički manifest u hrvatskoj književnosti uznemirio je književne krugove i pokrenuo čitavu lavinu napisa i polemika »za i protiv« naturalizma ili realizma" (Šicel, 2000: 7). Postavlja se pitanje koliko je zapravo sukob oko realizma i naturalizma bio za realizam i obrnuto te koja je bila Kumičićeva namjera kada je odlučio dovesti naturalizam u hrvatsku književnost. Književna kritika ga ocjenjuje podijeljeno. Jedini koji je Kumičića nazvao našim prvim naturalistom bio je Antun Gustav Matoš. (Šicel, 2000: 7) Ostatak književnika nije ga htio smatrati Zolinim sljedbenikom, takozvanim zolijancem, kako kaže Jakša Čedomil. (Šicel, 2000: 7) Ni sam Kumičić nije potpuno shvaćao razliku realizma i naturalizma. Vodio se Zolinom poetikom da su knjige naturalističkih pisaca analiza, anatomija i znanost društva. Dapače, Kumičić nije vidio problem ni u jednom ni u drugom pravcu pitajući se, nakon što je objavio vlastiti manifest, zašto mnogi govore s prezirom o realističkoj školi. (Šicel, 2000: 7) Temeljne teze njegovog članka *O romanu* su nam dovoljne da već shvatimo nedostatak poznavanja naturalističke poetike. Taj članak nam dokazuje da je poznavao Zolin manifest i da je znao o čemu piše, no nije shvatio srž Zoline poetike naturalizma. Kumičić je teorijski prihvatio način pisanja koji se odnosio na racionalni pristup ljudskom životu, koji je određen sredinom u kojoj čovjek živi te njegovom društvenom i socijalnom ulogom. Književno djelo ne smije biti plod imaginacije već autentičnog bilježenja stvarnosti kojoj pisac svjedoči. Zola je bio izvanserijski talent; uspio je prijeći vlastite teorijske odrednice, izaći izvan okvira i dati nam nešto neočekivano. Sve to ne bi mogao da nije imao plodno tlo koje su mu priredili književnici prije njega i koji su mu ostavili to u nasljeđe. To je tradicija Balzaca i Flauberta. Za razliku od Zole, naš Kumičić nije imao tako bogatu tradiciju iza sebe. Jedino je mogao nastaviti tradiciju Augusta Šenoae. I tu započinju njegovi problemi; umjesto da bude protiv Šenoae i njegove romantičarske koncepcije književnosti, naprotiv, on polazi od nje što ga dovodi do nesklada njegove teorije i prakse. (Šicel, 2000: 9)

5.1. Josip Pasarić

Kao glavni kritičar Eugena Kumičića ispostavio se Josip Pasarić sa svojim člankom *Hoćemo li naturalizmu*. Pasarić kao svoje dominantne silnice ističe: vjerna i istinita slika života, vjerno i istinito prikazivanje karaktera te etičnost poruke (tendencije) književnog djela, upućujući na

idealno i plemenito. (Šicel, 2000: 10) Zbog takvih njegovih shvaćanja književnog djela, logično je da će se protiviti naturalističkim načelima. Naturalistička djela su suprotnost njegovim shvaćanjima kako djelo mora izgledati. Ona su bazirana na abnormalnoj i bolesnoj pojavi svijeta jer se u njihovim očima vidi samo prljavština i trulež društva. To je uglavnom potaknuto životinjskim nagonom, divljom strašću te osobama koji su dio rubnog dijela društva, poput pijanaca, bludnica i nasilnika od kojih se svi miču. (Šicel, 2000: 10) Pasarić želi krenuti putem Šenoa i u hrvatskoj književnosti ostaviti pravi i zdravi realizam, a ne naturalističku estetiku rugobe. "Zdrav i vedar realizam kako ga shvaćaju po Aristotelovu nazoru: pjesnik imade poljepšavati i plemenito nadahnuti svoje naravite prikaze, bite će uvijek dobro došao u hrvatskoj lijepoj knjizi" (Pasarić, 1976: 147). On smatra da naturalisti moraju dokazati da je njihov pravac dobar i spasonosan po hrvatsku knjigu. Ne želi utjecaj vanjske književnosti jer smatra da drugi narodi imaju drugačiju tradiciju i običaje. Želi nastaviti književnu tradiciju koju nam je ostavio Šenoa. "Tuj nastaje pitanje da li će ova tuđa biljka koju kane presaditi u naš skromni hrvatski vrt uroditi dobrim plodom, ili neće svojim velegradskim zagušljivim i nezdravim mirisom okužiti svoju novu postojbinu" (Pasarić, 1976: 140). Pasarić smatra da naturalistička djela prikazuju samo rugobu, trulež i bezvrijednost otmjenog svijeta pa ne želi da se tako naš narod gleda. Ističe da su Kumičićeva djela puna pesimizma te želi da promijenimo način gledanja našega društva, da ističemo ono što je lijepo i zdravo. "U nas treba još uvijek na to gledati da si uzgojimo općinstvo koje prigrliti hrvatsku, a otisnuti tuđinsku knjigu. Hoće li toj svrsi služiti hladni, anatomijski romani u kojima će hrvatski seljak, pop, učitelj, sudac biti prikazani kao hulje, moralni nitkovići i propalice?" (Pasarić, 1976: 141). Pasarić nam u svom *Modernom romanu* prikazuje kako naturalistički pisci, na čelu sa Zolom, žele odvratiti svojim djelima moralne propalice i zlikovce te pijanice. Pročitavši ta djela, oni bi se trebali zgroziti i kloniti od dotadašnjih poroka; pijanica bi se odmaknuo od žestokih pića, a bludnica bi ugledala u primjer Marije Magdalene. Takve životne promjene bili bi tobožnji uspjesi naturalističkih pisaca. (Pasarić, 2018: 180-181) No, Pasarić smatra da upravo takozvani uspjesi "dokazuju da su njihova djela spala na niske grane zastrašnih i korekcionih artikula, koji donekle imadu nadomjestiti skupocjena popravilišta i ine humanitarne zavode, koji sa poezijom ništa zajedničkoga ne imadu" (Pasarić, 2018: 181). Većina problematičnih ljudi, za čiji su spas duše napisana ova djela, niti poznaje naturalističke pisce koji su pisali knjige s takvom tematikom niti nazive tih djela, a kamoli da su ih pročitali. S obzirom na to da ih nisu pročitali, nisu mogli iz njih crpiti meleme i lijek za svoje rane. Na prvi pogled izgleda da naturalisti žele prikazati društvene prilike i upozoriti na potencijalne prijetnje koje nam dolaze s našim nemoralnim činovima. Ipak, "prečesto se iza te tobožnje

hipermoralne tendencije i hinjene ljubavi iskrnjega krije sebična spekulacija - auri sacra fames¹" (Pasarić, 2018: 181). Poznato je da se dizanjem halabuke javnost okreće prema tome i daje pažnju; s time su se vodili naturalisti koji su dizali veliku viku i buku kritizirajući pisce neistomišljenike, a hvalili svoja djela i spise u kojima također opisuju halabuku i tučnjavu u radničkim kućama. Kako bi dodatno zaintrigirali čitatelje, bilježe najlošije psovke koje potječu iz najnižih slojeva društva.

Oni dobro računaju da će njihovi spisi, obilno začinjeni prostotama, izazvati u literarnom svijetu buru i negodovanje, a po tom i pozornost ostalih ljudi, koji se onda jagme za njihovim djelima, jer hoće radi prirodene izvedljivosti saznati čemu ta vika i buka. Tako se u kratko vrijeme rasproda roman u više stotina tisuća primjeraka, što je dakako po sudu Zole najbolji dokaz vrsnoće kojega književnoga proizvoda (Pasarić, 2018: 181).

Načelo prikazivanja objektivne stvarnosti i prilika kakve uistinu jesu dojmilo se ne samo Pasarića nego i protivnika naturalizma koji su pozdravljali tu ideju. No, ono preko čega Pasarić ne može prijeći jest ta ružnoća i negativa koju naturalisti prikazuju. Svojim očima opazaju samo prljavštinu i trulež u čovječjem društvu. Pasarić ne želi u takvim djelima u potpunosti priznati istinitu i objektivnu stvarnost kojom se niječe ona druga, lijepa i plemenita strana, koja ne dolazi do izražaja u takvom bolesnom i abnormalnom svijetu koji je predmet naturalističkih djela. (Pasarić, 2018: 182)

5.2. *Jakša Čedomil*

Prozvati Kumičića zolijancem je ludost. Tako je rekao hrvatski kritičar Jakša Čedomil, koji smatra da hrvatska književnost nije dovoljno dorasla svjetskoj književnosti. Naše knjige zahtijevaju još puno rada kako bi dosegle tu ljestvicu. Ne može se odjedanput stvoriti novi književni pravac koji bi bio jednak jednom svjetskom književnom pravcu kao što je naturalizam. Naš narod je malen i nema nas puno. Moramo se postepeno razvijati i obrazovati kako bismo stvorili vlastita djela, a sve se to odvija pomoću tuđih knjiga koje čitamo u tom procesu naobrazbe. Naše knjige bi trebalo obogatiti tematikom tuđih knjiga. Zbog toga Čedomil smatra da Kumičić ne može provesti Zolin pravac u hrvatsku književnost onako kako ga je Zola proveo u francuskoj književnosti. (Čedomil, 1976: 303) Kumičić je počeo pisati kad je Šenoa bio u najvećem oblaku slave. S obzirom na to da je Kumičić rođen u Istri, poznao je rane našega društva i vidio je kako ih liječi Šenoa. Otišavši u tuđinu, došao je do novih spoznaja i novih uzora kao što je Zola. Zbog toga je došlo do pomutnje u njegovom

¹ prokleta glad za zlatom

pisanju jer nije znao kako svima ugoditi, a opet da ne okalja svoju čast. Kumičić je smatrao da je hrvatski narod plemenit, no kao i svaki drugi narod sadrži elemente loših strana. Kao uzrok lošim stranama vidio je školu, tuđinca i odgoj. Karakter likova najbolje se može vidjeti u Kumičićevim djelima u kojima se junaci upoznaju tek onda kada se zaljube. Takvoj ljubavi suprotstavlja se tuđinac koji vreba čistu ljepoticu. Tu se pojavljuje "kontrast između čiste, plemenite ljubavi i ogavnih namjera tuđinca, a katkad i rastrovanih Hrvata koji žive po gradovima" (Čedomil, 1976: 305). U Kumičićevoj fabuli jasno se vidi Šenoin upliv na našega pisca, pogotovo kada uzmemo u obzir Šenoino *Zlatarovo zlato*: "Tu nalazimo tip raskalašenog velikaša koji po svojim zaslugama daje hvatati poštene hrvatske kćeri da budu plijenom njegovih zvjerskih strasti" (Čedomil, 1976: 305). Ni sama *Gospođa Sabina* ne može okarakterizirati Kumičića kao zolijanca, što ga mi smatramo, zbog toga što Kumičić niti prirodu, niti roman, niti ljude ne gleda na način na koji to Zola radi. Zola smatra da je zadatak jednog naturalista iznijeti činjenice i analizirati ih do kraja, ali bez uplitanja pisca u temu. Sva tematika Zolinih romana temelji se na fiziologiji, odnosno tjelesnom prikazu čovjeka zajedno sa svim njegovim poremećajima; ništa od toga ne pronalazimo u Kumičićevim romanima. Kumičić se ne poistovjećuje sa Zolinim gledištem o ljudima i prirodi. "Zolini junaci nemaju nikakve životne snage u sebi i podliježu svi u borbi sa izvanjskim svijetom" (Čedomil, 1976: 306). Zola svog lika prikazuje kao priglupog čovjeka koji nije sposoban za neki preokret i koji živi po nagonu:.

Život po Zoli je skup nerazumnih stvari. Piramide sira, omoti neopranog rublja, kotli žeste, zrak, nebo, to je što ravna životom, a čovjek ostaje samo pasivan. Čovjek radi i djeluje uvijek pod neizbježivim izvanjskim uplivom, on je kao kakva mašina kojom vrti kad i kako hoće taj izvanjski svijet, ili katkad radi po živinskom nagonu što ga je baštiniio od svojih pradjedova" (Čedomil, 1976: 306).

Kod Kumičića čovjeka se smatra odgovornim za njegova djela jer se samo na taj način pisac može hvaliti svojim djelima i pisati o nemoralnosti. Kumičić ima drugačiji stil opisivanja od Zole. Njegovi su opisi nanizani te mu služe kao dekoracija. Time naš Kumičić više sličići romanticima, a ne modernim piscima. Viši je dakako Šenoin utjecaj nego Zolin zbog toga što je naučen pisati po Šenoinom principu. Iako je Kumičić potpao pod Zolin utjecaj, ne može se odvojiti od nacionalne književnosti.

Svaki pisac koji ljubi umjetnost, prihvaća se onih koji su na glasu za njegovih mladih dana. Prvi pisci što je on zadivljeno čitao ostaju mu sveti. Od njih se on ne može lako odcijepiti i kad dopre do zrele dobe. Povest će se časom za novim nadošlim strujama, ali će se opet navraćati na prve ljubimce (Čedomil, 1976: 307).

Zolini junaci su pod pritiskom izvanjskog svijeta, nemaju neke moralne odgovornosti te su pod utjecajem viših čimbenika. Suprotnost tome su Kumičićevi junaci koji pokreću svijet te im je svrha izbaviti i oplemeniti narod. Kumičićeva su djela hvalospjev rodnoj zemlji, što možemo iščitati iz njegovog djela *Sirota*: "Ivan je ljubio more, poznao je sve njegove tajne ljepote, svaki trzaj; rodio se na obali koju ono cjeliva i o koju se praskom, šumom razbija. Bez mora nije mogao živjeti, uvijek je za njim čeznuo" (Kumičić, 1885: 22). Eugen Kumičić nam pokazuje u svojim romanima dvostruku tendenciju: političku i društveno-moralnu. Čitajući djela, na prvi mah nam se prikazuju rodoljubi čije su namjere osnovati u Istri hrvatsku stranku te ih jako zanimaju izbori. No, pisac nikako ne može zavoljeti strance koje smatra neprijateljima našega naroda, poput trgovaca, bogataša ili načelnici. Smatra da u društvu mogu opstati samo pošteni ljudi koji nisu pripadnici stranaka; oni većinom obitavaju po salonima ili selima i dijele istu sudbinu. (Čedomil, 1976: 308) Tu je vidljiva ta moralna tendencija koja izvire iz političke tendencije. Kritičar Jakša Čedomil ističe kako je moral pao na niske grane: "Nije Hrvat, dakle nije ničemu, prava je ništica i u moralnom pogledu" (Čedomil, 1976: 309). Isticanje tih dviju tendencija nije dobrodošlo u romanu. Kumičić u praksi radi potpuno suprotno, nastoji uvesti u djelo svoje stavove čime iskrivljuje djelo, čineći ga manje objektivnim.

Ovo pretjerano i opetovano isticanje političke i moralne, možda, tendencije kvari djelo, jer ne mogu se logično razvijati karakteri kad ih pisac nateže da budu mu oruđem njegovu cilju, kvari djelo jer dosađuje; kvari djelo jer pisac se upleće preveć; uvijek čujemo njegov glas, i manjka po tom objektivnost (Čedomil, 1976: 309).

Kada se pisac prema svome djelu počinje odnositi previše sentimentalno, a ne kritički, to se smatra neuspjehom. Kumičićevo pretjerano isticanje tendencija dovelo ga je nezadovoljstva publike čime škodi sam sebi i svom ugledu kod čitatelja. Tako on svoje likove koje ne voli dodatno ocrnjuje te time gubi neutralnost i moć prosuđivanja zbog toga što ih ne opisuje onakve kakve jesu nego ih prikazuje onakvima kakve ih on zamisli zbog mržnje prema njima. No, takvo pisanje nije nimalo nalik Zoli kojemu je bitno predočiti točan dojam o životu; ako se dojam kod čitatelja promijeni ili postane čudan, ili ako su likovi prenaplašeni, onda je djelo osuđeno na propast zato što nije zasnovano na istini, što mu oduzima pravo da postoji. (Čedomil, 1976: 310-311) Kumičić je svoje djelovanje započeo s opisivanjem svojega zavičaja i ljubavnih idila koje su se događale tamo. Kasnije je ta ljubav prema zavičaju iščeznula i počeo je ispunjavati svoja djela ogavnim prizorima iz gradskog života. Kumičić je sudio svoja djela prema prodanim primjercima i s time se na neki način priklonio

čitateljima koji hoće senzacionalne stvari, ali ne i doživljaje. Trebao bi se više voditi Zolinim savjetom u kojem kaže da se pisac uzdiže svojim talentom te piše djela zato što ih želi pisati. Ništa ne bi trebalo utjecati na pisanje i izmjenu ijedne rečenice u tekstu, pa čak niti nagrada. Do remek-djela se dolazi izrazito vlastitim stvaranjem u kojemu nema prepreka i u kojemu pisac ima široke vidike.

Kao zaključak, Čedomil iznosi pohvale Kumičiću, naglašavajući kako ima lakoću u pisanju i da zanimljivo piše. U tom opisivanju nije ga nitko od naših književnika dostigao. U Hrvatskoj su ga čak proglasili najboljim romanopiscem. Čedomil je u svojoj kritici više htio isticati Kumičićeve mane kako bi ga upozorio na neke stvari te usmjerio u daljnjem pisanju:

Ali Kumičić nije novajlija na književnom polju da bi mu trebalo pohvale da se osokoli; on je prokušani pisac, njega su drugi već obasuli hvalom, a ja, nadajući se unaprijed boljim proizvodima od njega, htjedoh samo dobrom i plemenitom namjerom da ga na neke stvari upozorim, da tako slava i glas što on sada uživa budu mu i unaprijed ustrajali (Čedomil, 1976: 322).

5.3. Janko Ibler

Janko Ibler "je bio prvi hrvatski reprezentant feljtonske kritike, i ujedno prvi hrvatski kritik koji je svoj kritičarski rad držao svojom glavnom književnom zadaćom, (...)" (Barac, 1938: 62). Smatramo ga jednim od najradikalnijih pristaša u hrvatskoj književnosti koji se zalagao za realizam, smatrajući taj pravac identičnim naturalizmu. Ibler je imao dvije faze kritičarskog rada. U prvoj fazi mu je najviše bilo stalo da se piše navedenim književnim pravcima te je tražio elemente tih pravaca u književnim djelima. Također je volio napadati ili hvaliti ono što su njegovi radikalni kolege smatrali da treba. U kasnijoj fazi se nije promijenilo zalaganje za realizam, ali je kritičar Ibler ipak više obraćao pažnju na umjetničke kvalitete književnih djela. (Barac, 1938: 66) Po njemu su naturalizam i realizam bili identični pojmovi; upravo radi toga on Eugena Kumičića smatra realističkim piscem. Uza sve to, smatrao je da se hrvatski pisci trebaju ugledati na Zolu, što se u njegovoj kasnijoj fazi promijenilo te je naglasak stavljao na Flauberta jer mu je bila bitnija umjetnost od pravca. (Barac, 1938: 70) Janko Ibler je zahtijevao od pisca naturalista prije svega vjernu fotografiju života. Smatrao je da tom zahtjevu najbolje udovoljava Kumičić. Njega Ibler smatra našim mladim pjesnikom koji stvara umjetnička djela uzimajući u obzir umjetničke zakone. Ipak, potkrale su se neke greške u pisanju što mu se može oprostiti jer je još nov u tom području. Pokazao je da razmišlja o čemu piše te svojim poetičkim prikazivanjem dokazuje nam da ima umjetničkog talenta. (Ibler, 1976: 42) Eugen Kumičić je, poslije svoje prve pripovijesti *Jelkin bosiljak*,

okrivljen da previše daleko skače i razvlači svoje pozorište. Na neki način to mu se i može prigovoriti, makar postoje razlog zašto je tako radio. U tom djelu je dobro razložio motive i držao se opisa jednoga kraja koje je poznao u dušu.

Kod pisca su *Jelkina bosiljka* ova dobra svojstva: on ima nedvojben novelistički talenat, to jest nade izabrati predmet vrijedan novelističkog obrađivanja, umije lijepo i poetički prikazivati (...), znade izvrsno i zanimljivo opisivati, pripovijest mu nije suhoparni niz događaja, nego je u njoj ideje, (...) (Ibler, 1976: 44).

Naša kritika nije dovoljno razvijena niti funkcionira kao prava kritika. Djeluje na princip da ono što kritika procijeni vrijedi za cijelu literarnu kritiku i za narod koji čita. Ta kritika nije objektivna te zavodi narod koji nije dosljedan sam prosuđivati. Narod čak i ne vjeruje posve kritici, no drži je se, posebno kada se neka knjiga procijeni nedovoljno dobrom za čitanje te kupnju. (Ibler, 1976: 38-39) Janko Ibler smatra da je Kumičić previše subjektivan te da sa svojim opaskama nepotrebno ometa tijek radnje, odnosno navodi čitatelja da pročita prije svega njegove zabilješke, a tek onda krene na radnju. Pritom nadodaje da se Kumičić, kao i većina hrvatskih pisaca, bori s realizmom i romantizmom. Za Kumičića kaže da nije samo dobar romansijer nego da je pisac koji život prikazuje izrazito živo i onako kakav je uistinu, za razliku od drugih pisaca koji se služe maštom kako bi napisali djela. (Barac, 1938: 76) Navodi da je teško odrediti kojim književnim pravcem će pisci krenuti te da se pravci isprepliću. Trebao bi nadvladati realizam koji bi maknuo romantizam iz književnih djela. Ibler smatra da Kumičićev jezik nije čist, a neke forme nisu točne; to mu zamjera zbog toga što je pokazao da ima lijep slog. "On nije nikada u zabuni da će mu pomanjkati riječ; dapače ima rijetkih, nu vrlo živih, plastičnih i zgodnih izraza, znade vrlo lijepo rabiti pjesničke i stilističke figure, osobito antitezu, ali se dosta često spotakne o - gramatiku i sintaksu" (Ibler, 1976: 48).

Janko Ibler je, iako je velikim dijelom kritizirao Kumičića, bio oduševljen i inspiriran njegovim djelima i "(...) njegovim zalaganjem za odbacivanjem imaginacije, za istinito prikazivanje društvenih pojava, socijalni angažman, analizu i eksperiment, uopće vjerno prikazivanje svih - i pozitivnih i negativnih - aspekata života" (Tatarin, 2000: 182). Sve te vrijednosti nastojao je uvrstiti u svoje djelo *Zora* pa čak i otići korak dalje, s time da su mu ženski likovi bili obasuti žarkim domoljubljem, za razliku od Kumičićevih ženskih likova. No, kao i Kumičićev naturalizam, ni Iblerov nije bio pozdravljen od strane kritičara. Svaki prigovor podsjećao je na one koji su bili upućeni Kumičiću i njegovoj *Olgi i Lini*, što dokazuje da se ni nakon određenog vremena stavovi o (ne)moralno prihvatljivim temama nisu promijenili. (Tatarin, 2000: 182-184)

5.4. Đuro Galac

Đuro Galac odgovara svojim kritičarskim spisom *O romanu* na cjelokupnu situaciju koja je nastala oko naturalizma. Iznosi svoje stavove za i protiv naturalizma. Smatra da se pisac ne treba bojati pisati o nepristojnim stvarima jer "čemu da se pisac čuva opisivanja i takovih stvari, kad je samo društvo često i prečesto u sebi nepristojno?" (Galac, 1884: 668). Piscu nije zabranjeno da opisuje život i ljude, naprotiv svrha njegovog rada krije se u opisivanju, u dijalogu i kompoziciji. No, ne treba naginjati Zolinu principu te njegovom opisivanju ružnim i nepristojnim situacijama i karakterima. Ipak, Eugen Kumičić je vidio Zolu kao zagovornika i vodio se upravo takvim načelima. Galac ističe da se upravo zato protive naturalizmu. Smatra da Zolino jednostrano pristupanje opisivanju svjetskih prilika nije korisno i istinito za čitatelje. Kao primjer navodi različiti odgoj dviju djevojaka i društveni pogled na njih. S jedne strane, prikaz djevojke koja prodaje svoje tijelo i dušu percipirana je od strane društva kao neodgojena i obeščašćena. S druge strane, djevojka koja se dobro udala, ali bez ljubavi, percipirana je kao dobro odgojena djevojka. Galac navodi da se Zoline knjige ne bi trebale davati nikome, a pogotovo mladim ljudima zbog gnušanja koje stvara u čovjeku. Takve knjige pišu se za ljude koji su slični likovima i koji se mogu pronaći u njima, a ne za one koji nemaju nikakve poveznice. Ipak, takve knjige ipak čitaju ovi drugi. „Zola je dan danas jedan od najčitanijih romanopisaca; pa kad bi njegova djela sami nevini janjci čitali, onda bi u svijetu mnogo nevinih janjaca, a malo pokvarenih bilo. Nego protivno je: svijetu se hoće škandala, a toga ima u Zoli vas dan”(Galac, 1884: 669). Kada bi se iz Kumičićevih djela izbacilo sve što ima veze sa Zolinim ružnim opisivanjima, ostali bi Kumičićevi spasonosni nazori. Od Zolina stvaralaštva prihvaćaju se samo lijepe stvari koje bi ga povezale s realističkom naukom. (Galac, 1884: 668-669) Đuro Galac se dotiče i pitanja hrvatske kritike. Smatra da kritičari ne mogu biti oni koji nisu dorasli nijednoj grani literature u mjeri u kojoj to kritika iziskuje. Isto tako, nije ni pravi kritičar onaj koji samo hvali djelo jer ga radi toga nitko neće napadati. Pravi kritičar je onaj koji zna i hvaliti i kuditi.

Većina naših kritičara odlikuje se bezprimjernom površnošću. Tu ne mislim naročito kritičare ex professo, jer ovih je premalo i ovi ne zaslužuju toga prikora; nego mislim kritičare, koji se let mice pojavljuju u našim časopisima i bezkažnjeno kvare čist papir i uništuju svaki ukus i smisao kritike. Ovakovi nadripisari najviše griješe na račun patriotizma, pak žali bože opaža se, da je njihov posao najzahvalniji (Galac, 1884: 670).

Hrvatski kritičari se često okreću domoljublju, ali ne smiju djelo ocjenjivati samo prema tom kriteriju; isto tako ne smiju zaboraviti uzdići patriotsku stranu knjige. No, to im se

ne uzima toliko kao pogrešku, koliko gramatičko ispravljanje djela koje kritičari pripisuju sebi. Treba imati na umu da su pogreške ponekad osobine pisca koje je on odlučio uvrstiti u djelo. Poanta izrečene kritike, koju Galac upućuje svim hrvatskim kritičarima, je da bi se kritičari trebali držati svoje struke i sa smislom ocjenjivati književna djela, a piscu ostaviti slobodnu volju i stil pisanja. (Galac, 1884: 670)

5.5. Završetak polemike

Polemički dvoboj između naturalističkih i realističkih pisaca potrajao je desetak godina. Postavlja se pitanje je li ovaj spor bio oko spor oko poetike samih smjerova ili se povezivalo s nečim drugim. Također, koja je bit nesporazuma ako nekih razlika između naturalizma i realizma zapravo ni nema. Promatrajući ključne riječi oba književna pravca, vidljivo je da oba pravca zastupaju opisivanje istinske slike života i istine. Nije njihov nesporazum proizlazio iz poetoloških razloga, već iz nečega što je izvan same književnosti.

Nema sumnje da se u tom velikom književnom sporu uopće nije radilo o različitim ili čak dijametralno oprečnim literarnim shvaćanjima i stavovima o realizmu li naturalizmu kao književno-stilskim pravcima i njihovim poetikama, već samo o drugačijim shvaćanjima društvene, nacionalno-socijalne funkcije književnosti (Šicel, 2005: 17).

Šenoinska koncepcija pisanja, ona realistička, suprotstavlja se oštroj kritici društveno-povijesnog stanja. Srž naturalizma bila je pak u prikazivanju negativnih pojava u životu i stvaranju estetike ružnoće, koju realisti uopće nisu razumjeli. Naturalistima se zamjeralo da se bave samo prljavim, ružnim i trulim stvarima te navode da je umjetničko djelo ono koje ima moralnu podlogu i koje je nadahnuto lijepim i plemenitim stvarima. Realisti pak nisu izravno kritizirali Kumičića, nego Zolu i njegovu politiku koju nam je prezentirao Kumičić onako kako ju on shvaća. Razlog neslaganja bio je političkog tipa. S obzirom na to da su živjeli u vrijeme bana Khuena Hedervaryja, znali su da književnost mora biti u funkciji političkog života, stoga je bilo kakvo negativno i nemoralno pisanje bilo izvan okvira funkcije književnosti. Kada se Eugen Kumičić počeo razvijati u književnika i političara, bio je veliki utjecaj Khuena Hedervaryja koji je, kao predstavnik mađarske vlasti u Hrvatskoj, htio provesti mađarizaciju. U Khuenovom razdoblju Kumičić je iznosio svoje stavove s kojima su se slagali svi oni koji su se protivili Khuenovoj vlasti. Čak je i sam ulazio u polemike s banom Khuenom i uvijek iz njih izlazio kao pobjednik. (Jelčić, 1997: 148) Napisavši *Urotu*, svi su se složili, djelomično i kritičari, da je taj roman ostavio veliki utjecaj na mlade generacije. S time je stvorio kult Zrinskoga i Frankopana u Hrvata, a i time uvjerio ljude da treba rušiti Austriju.

(Barac, 1950: 13) Šenoa je mogao mirno pisati u vrijeme bana Ivana Mažuranića, no Kumičić je morao pisati burno jer je Khuenovo banovanje zahtijevalo upravo takvu vrstu prikazivanja društvenih prilika svim građanima.

Sva su Kumičićeva djela plod borbe - protiv stranih ugnjetača i protiv rastvornih domaćih elemenata. U toj borbi, kao i u svakoj borbi, nije moglo biti mjesta za objektivno slikanje dobrih i loših crta i u pristalica i u protivnika. Tko je u istoj borbenoj liniji, bio je dobro došao, i na njemu se ne mogu uočavati negativna obilježja. Tko je pak bio među protivnicima, trebalo ga je rušiti (Barac, 1950: 19).

Kumičić je bio naš najoštrij pisac koji je pisao o građanstvu i plemstvu u drugoj polovici devetnaestog stoljeća. On je smatrao u svojim kritikama da u hrvatskom društvu problemi dolaze od stranaca te da oni donose ekonomski i moralni rasul, misleći pritom na Nijemce, Talijane i Mađare. Teme o kojima je pisao povezivale su se s političarima i njihovom pohlepom za novcem.

Prikazivao je majke, koje radi novca ili titula žrtvuju vlastite kćeri bogatim pohlepticima. Slikao je muškarce, koji se radi položaja ili miraza prodaju ostarjelim pokvarenim, bogatim ili utjecajnim ženama. Iznosio je djevojke, koje u odnosima prema muškarcima vodi samo račun ili strast. Hvatao je slike političara, koji su naoko veliki opozicionalci i patrioti, a onamo su, za novac, spremni učiniti najveće prljavštine: ustupaju drugima vlastite žene i prodaju se vlastima u čašu, kad su od opozicije dobili sve, što im je ona mogla dati (Barac, 1950: 11).

Šicel zaključuje da je "(...) čitav spor oko realizma i naturalizma u hrvatskoj književnosti u svojoj srži bio zapravo donkihotski boj s vjetrenjačama. (...) Čitava ta gotovo desetogodišnja polemika o tome kojemu se književnom smjeru prikloniti: realističkom ili naturalističkom, odvijala se, na žalost, u istodobnosti prilično siromašnog, literarno neinventivnog stvaralaštva u nas" (Šicel, 2005: 19-20). Konačno, pitanje treba li težiti imaginaciji prilikom pisanja ili prikazivanju istinske stvarnosti i jasne poruke nije do kraja riješeno, makar su naturalisti bili na puno boljem putu jer su čitateljima donosili krutu zbiljnost i prikaz stvarnog čovjeka, što je označavalo prekid s romantičarskim razdobljem. (Šicel, 2005: 15-20) Vinko Brešić kaže da ta polemika označava i polemiku o tipu našeg realizma, ali i da je "u svemu profitirala upravo kritika koja je kao svoje glavno načelo izbacila kriterij istine i u prvi plan odjednom nekoliko autora od kojih je nekim kritika bila gotovo jedino književno zanimanje" (Brešić, 2015: 201).

6. Emile Zola - Eksperimentalni roman

Začetnik naturalizma, Emile Zola, bio je veliki uzor Eugenu Kumičiću. Napisao je naturalistički manifest *Eksperimentalni roman* po kojem je nastao Kumičićev manifest *O romanu*. Emile Zola u svom *Eksperimentalnom romanu* nastoji povezati eksperimentalnu medicinu s eksperimentalnom književnošću. Poveznica im je eksperiment u odnosu na metodu opažanja. U početku Zola predstavlja eksperimentalnu metodu i djelo *Uvod u studij eksperimentalne medicine* Claudea Bernarda. Izdvaja dvije glavne stvari iz tog djela, a to su da eksperiment zapravo izazvano promatranje te da je cilj eksperimentalne metode da pronade poveznicu između pojave i njezina uzroka. Za romanopisca kaže da je on i opažatelj i eksperimentator.

Opažatelj u njemu daje činjenice kao što ih je zapažao, on nagovješćuje točku razlike, prikazuje čvrsto tlo na kojem će njegovi likovi stupati kao i pojave koje valja razviti. Onda se javlja eksperimentator te uvodi eksperiment, tj. stavlja svoje likove u pokret u nekoj priči kako bi pokazao da je slijed činjenica onakav kao što ga iziskuju zahtjev i determinizam razmotrenih pojava" (Zola, 1979: 387-388).

Pisac izabire lika kojega onda podvrgava raznim kušnjama u različitim sredinama te time vrši eksperiment nad njim. Romanopisac zapravo vrši eksperiment pred čitateljima. Metodu eksperimenta povezuje s praktičnim životom, navodeći da, ako želimo procijeniti nečija djela i motive, moramo objašnjavati, stvarati pretpostavke na temelju pokreta i riječi toga čovjeka; to nas vodi do eksperimentalne metode koja će nam objasniti uzrok. Naturalistima se zamjera da žele biti samo fotografi; Zola ih brani činjenicom da naturalizam počiva na istini.

Prigovor pun prezira kojim se danas nabacuju na nas, naturalističke pisce, jest da želimo biti samo fotografi. (...) Mi zapravo počinjemo od istinskih činjenica koje su naša neuništiva osnova; no kako bismo pokazali mehanizam tih činjenica, potrebno je da proizvedemo i upravljamo pojavama, to je naš dio domišljatosti, tu je genij u knjizi (Zola, 1979: 389).

Za eksperimentalnu ideju navodi da ona ima uporište u prirodi te da ona romanopiscu i njegovoj inteligenciji pruža punu slobodu. Neka činjenica navede pisca da iskuša metodu eksperimenta i napiše roman. (Zola, 1979: 385-389) Na kraju svog manifesta Zola posebno ističe da se pisac ne smije voditi samo osobnim osjećajima, nego mora svaku činjenicu provesti kroz eksperiment: "Eksperimentalni romanopisac je onaj koji prihvaća dokazane činjenice, koji pokazuje u čovjeku i u društvu mehanizam pojava kojih je znanost gospodar, te koji ne dopušta da njegov osobni osjećaj intervenira (...)" (Zola, 1979: 391).

Eugen Kumičić često je nazivan zolijancem, no pitanje je koliko je on zapravo bio Zolin sljedbenik ili se u njegovim djelima ipak potkrala hrvatska tradicija. On je u svoj roman *Olga i Lina* prenio likove iz Zoline *Nane* tako što im je dao druga imena i predstavio ih svojim likovima. No, promijenio im je fizionomije kako bi se prilagodio hrvatskim i austrijskim sredinama. "Dok je Zolina Nana lijepa i glupa kurtizana, Kumičićeva je Lina lijepa i inteligentna žena" (Tomić, 1970: 288). Ne može se tvrditi da je okolina ista kod oba pisca, no ženski likovi su im jako slični po karakteru. Poznaju intrige društva, pretvaraju se da su ljubazne, žude za novcem i često varaju. Kumičićevi opisi su pisani s manje detalja jer hrvatska književnost nije voljela opise kakve je Zola volio pisati. Sa sigurnošću se može reći da je Kumičić slijedio Zoline koncepte i pokušavao opisivati društvenu stvarnost poput njega. Nastojao je hrvatsku književnost uvesti u svijet svjetske, odnosno francuske književnosti (Tomić, 1970: 289). Koliko god bili slični, Kumičić ipak nije mogao pobjeći od šenoinske tradicije: "Kumičićeve su fabule jednostavne i naivne, kao i u Šenoe: dobri naši ljudi, i stranac koji vrebava na djevojačku čast. Kumičićevi su opisi nanizane dekoracije, a u Zole su oni slika milieua" (Tomić, 1970: 286). Potrebno je istaknuti i da Kumičić ne prati Zolinu objektivnost. Voli isticati svoje stavove te mu je bitnija subjektivnost od objektivnosti. Iako sličan, Kumičić je ipak različit od Zole, a to proizlazi iz različitih stilova i različitih tradicija koje im prethode.

6.1. Emil Podolski - O književnom naturalizmu

Emil Podolski pruža jednu potpuno drugačiju sliku o Zoli. Prije svega pojašnjava što je to naturalizam i odakle seže taj termin, smještajući ga još u stara vremena.

Naturalizam potječe od *natura*, ter je time htio reći da je narav (priroda) jedini i najveći izvor umjetnosti, poeziji. (...) Naturalizam u književnosti isto je tako povratak naravi i čovjeku, ter direktnom razmatranju, egzaktnoj anatomiji, prionuvši uz ono i slikajući ono što jest (Podolski, 1976: 399-401).

U cijeloj polemici oko naturalizma Zolu se uzima kao negativca, no Podolski ističe da nije potrebno zbog njegovog načina pisanja, koji obuhvaća eksperimentalnu metodu, napadati naturalizam kao pravac. Isto tako, ako se želi opovrgnuti Zolin stil pisanja, onda bi se trebalo dokazati da znanost nema nikakve veze s romanom. Podolski stavlja pred nas sliku Zole koju Hrvati vide, a ta slika uključuje Zolu kao vojskovođu koji maše barjakom na kojemu piše istina i narav: "Pa kako se dere! Što sve ne govori! Analiza, eksperimentacija, pozitivitet u realnom životu, to su ti zvučni nazivi, samo da mu je pokrstiti ljude, reformirati literaturu, tako da bude po njegovu ukusu, ukusu rugobe i moralne neiskvarenosti" (Podolski, 1976:

405). Zola pak nije glava naturalističke škole niti ima učenike jer je naturalizam puno širi pojam i drugi pisci mogu opisivati bilo koje društvo, ali uz upotrebu analize i eksperimenta. Analiza društva zna biti prljava i okrutna, no nije ona načinjena od strane pisca, nego je takva zato što je društvo takvo i zato što naturalizam želi prikazati istinu stvarnost, pa čak ustupajući mjesto i ružnim elementima. Kada pisac ne bi iznosio ružne stvari, onda se ne bi mogao nazvati naturalističkim piscem. "Što je, recimo, Zolina analiza tako okrutna, krivo je društvo što ga proučava, ne pako naturalistička formula" (Podolski, 1976: 410). U naturalističkom pravcu često se spominje moral koji proizlazi iz prikazivanja istine. Cilj naturalističkog pisca nije da moralizira, nego on prepušta moral istini koju prikazuje. Iz tog razloga, naturalistički romani dopuštaju da zlo prođe nekažnjeno kako bi se čitatelj mogao uzбудiti nad tim djelom. Podolski staje na Zolinu stranu, komentirajući kako se Zoli ne vjeruje kao drugim piscima te se njega smatra ozbiljnim, okrutnim i pesimističnim piscem, no to su upravo osobine jednog naturalističkog pisca. I zato nisu njegovi romani za sve čitatelje, a pogotovo ne za one koji traže nekakvu brzu ljubavnu priču koju će pročitati u jednom danu. Zola iznosi puno dublje dijelove društva, mračne i zastrašljive. No, ti romani nisu plod piščeve imaginacije, oni su plod njegovih promatranja, analize i eksperimenta, a mašta se koristi samo u slučaju kada treba neke dijelove spojiti. Za njegova djela se kaže da su pesimistična, no nije pisac kriv za poruku koju čitatelj prima iz djela, a to je da je svijet pokvaren te da ga je teško popraviti. (Podolski, 1976: 410-414) Kada se uzmu u obzir sve navedene činjenice, može se reći da "nije naturalizam tek hir jednoga Zole, (...) začudo kako se u nas taj naturalizam napada. Bit će razlog što ga neki na posebni način shvaćaju i kroje" (Podolski, 1976: 414). Posebnost naturalističkog stila pronalazimo u opisivanju okoline u kojoj lik živi. Ta opisivanja nisu tek puka nabranja kako bi se popunile stranice, nego su od velike važnosti za upoznavanje i upotpunjavanje lika koji se stavlja pred nas; služe kako bismo dobili cjelovitu sliku kako ta okolina utječe na njega i kako ona oblikuje njegove osobine. Pogreška kojoj pisci podliježu je iznošenje prevelikog broja detalja koji su nebitni za upoznavanje osobnosti lika, što i sam Zola priznaje da mu se zna potkrasti takva pogreška. Podolski jako hvali Zolu i ističe njegovu veličinu u naturalizmu, smatrajući da ne postoji zamjerka koja bi se mogla uputiti Zoli te davajući argumente koji idu u prilog Zolinom pisanju. Kritizira sve koji kažu da Zola piše samo iskvarena djela i ona puna truleži.

Pisac je to koji s najvećom bezobzirnošću iznosi sve na vidjelo; on drži da smije sve kazati. On će prikazati svu golotinju, ali nikad neće u razumna čitatelja probuditi zle misli. On je pesimista, ali pesimista iz ljubavi prema čovječanstvu, ne pako iz mržnje. Sve što radi, radi s najplemenitijom namjerom da čovjeka odvrati od prostoga, niskoga, da popravi (Podolski, 1976: 437).

Prema Podolskome Zola je prijatelj čovječanstva. Iznoseći detalje o Zolinom naturalizmu, možemo uvidjeti da postoje i pozitivna i negativna mišljenja o tom piscu, no ta mišljenja su nastajala većinom iz percepcije drugih pisaca, drugih kritičara koji su pisali osvrte o njemu s drugim namjerama. Neki ga hvale jer ne vide ništa negativno u prikazivanju stvarnosti s ružnim elementima, a neki su se pak vodili političkom i romantičarskom percepcijom koja je zahtijevala ljepotu u pisanju, bez zadiranja u dubinu društva. Naturalizam kao književni pravac nije negativan dok ne krene dirati u tuđe dubine; isto to vrijedi i za Zolu.

7. Eugen Kumičić: *Olga i Lina* - analiza

Roman *Olga i Lina* je prvo Kumičićevo naturalističko djelo. Zbog silnih kritika koje su dolazile na račun tog romana, Kumičić je odlučio napisati svoj manifest *O romanu* koji je stvorio sukob i postavio pitanje hoće li prevladati naturalizam ili će hrvatska književnost toga vremena ići putem realizma. Djelo *Olga i Lina* je objavljeno 1881. godine, kada je Hrvatska bila u politički vrlo nepovoljnoj situaciji zbog vladavine bana Khuena Hedervaryja koji se nije zalagao za hrvatski napredak, naprotiv osporavao ga je, kao i slobodu tiska. I ekonomska situacija je bila vrlo loša. Početak 80-ih obilježile su agrarne krize, raspadanje seljačkih zadruga, propast plemstva što je dovelo Hrvatsku do propadanja ekonomske i financijske stabilnosti i samostalnosti. (Nemec, 1995: 137-138) Kumičić je bio pravaš koji se svim silama borio za boljitak hrvatskog naroda te je pokušavao to i ostvariti. Sa svojim prvim naturalističkim djelom, a kasnije i ostalim djelima, htio je skrenuti pozornost čitatelja na situaciju koja se odvija oko njih. Kao glavne probleme izdvaja boravak stranaca u Hrvatskoj, pohlepa za novcem, odnos viših i nižih slojeva društva i moralne vrijednosti (brak, majčinstvo, prostitucija). Koliko su stranci nepoželjni u Hrvatskoj, Kumičić prikazuje kroz primjer Olge koja izražava nezadovoljstvo zbog prisutnosti njemačkog jezika.

Ti ne znaš, Dragutine, kako sam sretna što se danas opet mogu hrvatski s vama razgovarati! Ta dva mjeseca bila su za mene cijela vječnost! Uvijek njemački i samo njemački! Ta i oni Zagrepčani govorili su uvijek tim tuđim jezikom (Kumičić, 1965: 53).

Kumičić likove dijeli prema njihovoj pripadnosti i karakteristikama. Prevladava kontrast pozitivnih i negativnih likova. Glavni likovi su Olga i Lina. Olga je prikaz Hrvatice koja je čista, nevina, domoljubna, plemenita i krhka.

Olga je bila dobra i vrlo čedna djevojčica. Mrziti nije znala, a o ljubavi čitala je malko; to čuvstvo nije joj bilo dosta poznato. Često je osjetila u svojim grudima neki nemir, neku želju i nepoznato čeznuće za nečim što nije mogla pojmiti ni razumjeti. Misleći na neku osobu, sladak uzdah bi joj se vinuo iz srca koje bi jače zakucalo (Kumičić, 1965: 38-39).

Lina je stranac u Hrvatskoj, lik koji nema hrvatsko podrijetlo, odnosno koji se pretvara da potječe iz Beča, a zapravo je podrijetlom Mađarica.

No, da se vjenčanje obavi, trebala je Lina svoj krsni list. A taj je krsni list svjedočio da je Lina bila kći neke Mađarice. Njezina se majka, naime, zvala Berta Körös. Lina, međutim, nije znala mađarski jezik, niti je poznavala svog oca (Kumičić, 1965: 257).

Lina pokreće spletke manipulirajući drugim muškarcima, ponajviše barunom Alfredom, koji je ujedno Olgin zaručnik i Linin ljubavnik. Alfred je lik koji unosi nemir u Olgu, što se alegorijski može povezati sa strancima koji unose nemir u Hrvatsku. Kumičiću je cilj što vjernije prikazati stvarnost bez uljepšavanja, naprotiv dodatno naglašava netrepeljivost prema strancima.

Radnja je smještena u mondena kupališta, bečke salone i Zagreb. Mjesta radnje povezana su s društvenim slojevima lika. Ističe se socijalni status likova koji je bitan radi ugleda te oblikuje međuljudske odnose u društvu i daljnji razvoj likova. Kumičić učestalo ponavlja određene motive u svojim djelima, kao što su pokladno doba, krabulje, saloni i plesovi. Prvi primjer opisuje bogati život u salonu. Drugi primjer prikazuje da se radnja odvija u Beču, a treći daje opis Zagreba, također mjesta radnje.

No, ne treba mu najposlije ni zamjeriti što rasipno živi. Primljen je u sve salone, polazi sva najotmjenija društva, hoće da se natječe s ovdašnjom bogatom i pravom aristokracijom, hoće... (Kumičić, 1965: 214);

Prve je dane svoga boravka u Beču lutao cijele noći iz jedne kavane u drugu, no nigdje nije mogao naći utjehe i mira u svom srcu (Kumičić, 1965: 138);

Zagreb nije onda imao krasnih ulica i sjajnih zgrada, kao što ih ima danas. A ni Zrinjevca, toga najljepšeg uresa hrvatske prijestolnice, nije onda bilo. Ljudi su valjda bili slični onima koji danas žive, samo što je posljednji naraštaj čudno prepametan. U Ilici, u lijepoj i velikoj kući, u prvom katu stanovala je udova Klara Milić sa svojom jedinicom Olgom (Kumičić, 1965: 49).

Olga je prikaz čiste i nevine djevojke koja je bila neiskvarena i koja nije imala loše namjere. Težila je sreći i nije se vodila željom za moći i novcem. Nije pokazivala naklonost prema plesovima, odlascima na prestižna događanja i druženja s visokopozicioniranim ljudima, kao što joj je to majka Klara radila. Voljela je svoju domovinu i jezik, koji je počela učiti tek u kasnijem djetinjstvu na zahtjev njezinog oca koji joj je doveo privatnu odgajateljicu Hrvaticu da ju podučava hrvatski jezik. Stranci su u nju unosili nemir, a uzbuđenje joj je donosilo pričanje hrvatskog jezika. Bila je pokorna svojoj majci i slušala ju u svemu, makar te odluke nisu bile dobre po nju; nije imala snage suprotstaviti se majci.

Olgina majka Klara bila je totalna suprotnost od svoje kćeri. Težila je luksuznom i otmjenom životu. Htjela je biti u toku svih zbivanja koji su se dešavali u društvu. Kako bi sebi osigurala lagodan život, mudro je birala muža svojoj kćeri, a kasnije i samoj sebi. Odgoj joj nije bio bitan, iskorištavala je svoju kćer za svoje potrebe, pogrdno ju nazivala i

zanemarivala njezine potrebe. Majka ju vidi samo kao sredstvo za dobivanje novca i time lagodnog života. Zbog toga ju udaje za baruna Alfreda, ne imajući na umu kako se Olga osjeća te da ona nema nikakve privrženosti prema njemu. "“Loša” se majka, pritom, nimalo ne trapi eventualnim promišljanjem svojega zaziranja od vlastita djeteta, animoziteta koje spram njega osjeća te, također, “loša” majka nikada ne propituje ni jedan od svojih surovih i destruktivnih postupaka prema vlastitu djetetu" (Miloš i Dulibić-Paljar, 2022: 117). Kada je Alfred zatražio njezinu ruku, Olgi se srušio svijet te je na samom vjenčanju od tuge i jada pala u nesvijest. Kumičić pomoću Olginog i Alfredovog vjenčanja želi istaknuti kako društvo brine samo za sebe te svim sredstvima želi doći do cilja, a drugi nisu nimalo bitni osim njega samoga.

Nesretna je Olga podnosila sve ukore, sva pogrdivanja, kojima ju je majka obasipala; trpjela je sve, nadajući se da će se doskora vratiti u Zagreb. Svoga supruga bi rijetko vidjela, a srce bi je uvijek zazeblo kad bi mu začula korake. Sastajali bi se samo kod stola. Majka joj i barun razgovarahu se o svakojakim ludorijama iz nedavno minule prošlosti i ne pazeći često na Olgu. No, ona ih nije slušala: njene su se misli vraćale u sretne i minule dane, tražeći svijetle časove u bezbrižnoj mladosti, one rijetke časove kod kojih je mogla popostati, naslađujući se milim, nezaboravnim uspomjenama. Milka i Dragutin lebdjeli su joj uvijek pred očima. U samoći, u daljini osjetila je tek koliko je to dvoje ljubila (Kumičić, 1965: 189-190).

Iako je svjesna da su joj njezina majka i Alfred uništili život, Olga i dalje ima čvrstu vjeru u Boga i želi im oprostiti za njihova nedjela. Dok se oni uopće ne kaju i ne mare za njezino fizičko i psihičko zdravlje, ona u sebi osjeća duboku tugu i tjeskobu. Rođenje njihovog sina Milana, kojeg ona smatra plodom zločina, ali ipak ne odustaje od njega, donijelo joj je fizički slom zbog kojeg završava u postelji i živi svoje posljednje dane sama, u vjeri da će biti spašena.

Dan prođe za danom i nastane silna sparina. Olga biva sve slabija; nije više izlazila, a napokon legne teško bolesna. U Zagreb nije htjela pisati da je u postelji, jer je znala koliko bi se Milka i Dragutin rastužili. Mislila je da će se za malo vremena oporaviti i vjerovala to liječniku, koji je k njoj dolazio iz obližnjega većeg mjesta. Olga je mnogo trpjela onako prikovana uz postelju; udaljena od svoje prijateljice, osjećala se sasvim osamljenom (Kumičić, 1965: 240-241).

Lina je fatalna žena, vitka i mršava, crne kose, zavodljivog temperamenta zbog kojeg se svi muškarci okreću za njom. Svjesna je svoje ljepote i iskorištava tu prednost u svrhu manipulacije nad muškarcima. Kumičić je namijenio Linu za, osim prikaz stranaca u Hrvatskoj, još i za prikaz nemarnog majčinstva i totalne suprotnosti moralnih vrijednosti koje treba posjedovati jedna žena. Muškarce gleda kao izvor zarade i zabave, ali ne želi se ni za

jednoga vezati. Želi ih samo iskoristiti za svoj lagodan život koji je ispunjen lažima i spletkama. Naposljedku se upoznaje s Klarom koja se vodi istim moralnim načelima kao Lina. Obje su sebične i misle samo na sebe. Zbog toga su njihove kćeri predmeti njihovih hirova. Nijedna nije voljela Olgu, a Lina je imala za cilj riješiti je se kako bi se udala za Alfreda te iskoristila njega i Klaru u financijske svrhe. Prvi primjer opis je Olginog ubojstva, dok drugi prikazuje Alfredovo i Linino vjenčanje koje se odvilo brzo nakon Olgine smrti, kao dokaz Lininog iskorištavanja Alfreda.

Lina stisne jače Olgino grlo. Žrtva se trgne cijelim tijelom, htjede podići glavu, opazi Linu, oči joj se rasvijetle i naglo ugasnu. - Oh, Bože! - uzdahne i - zadrhta. Mrtva... (Kumičić, 1965: 254);

Nekoliko dana poslije Olgine smrti otputuju Alfred i Lina u Beč gdje ostanu više mjeseci, vjenčaju se, jest: vjenčaju se, pa dođu u Zagreb, upravo u pokladno vrijeme (Kumičić, 1965: 257).

Zbog ubojstva Olge, savjest joj nije dala spavati. Kad bi god htjela usnuti, pred očima bi joj se pojavljivala Olga u najgorim oblicima. Crne misli su ju obasipale te je sanjala kako ju netko stalno guši.

Lina se pokazivala veselom i nestašnom, no trebalo joj uvijek društva, jer samoću nije mogla podnositi. Noć je bila za nju nešto strašno, grozni su je sni neprestano oblijetali, mučili i morili. Misleći na Olgu, srdila bi se i plakala što ne može odstraniti te crne misli. Vrtjela se na postelji s jednoga boka na drugi, ali pred očima bila joj je uvijek Olga (Kumičić, 1965: 258).

Crne misli koje su ju mučile povezivala je s vjerskim motivima kao što su raj, pakao, vragovi utvare. U njezinim snovima ona pada na izgorjele leševe nakon čega ju vragovi trgaju. Kumičić Linine noćne more koristi kako bi iskazao naturalizam u svojoj suštini.

Ona pada i pada kroz plamen i dim, pa se zaustavi na kupu smrdljivih i na pol izgorjelih leševa koji se previjaju i motaju kao klupko oguljenih zmija. Vragovi je nabadaju na razbijeljeni ražanj, osjeća kako joj plamen liže tijelo, čuje kako joj koža puca, kako joj se meso tali, kako cvrči kapljući na velike komade ugljena. Veliki crni psi crvenih očiju skaču preko njezina tijela, a svaki put kad skoče, ugrižu je u okrvavljene grudi (Kumičić, 1965: 259).

Slične noćne more ima i Alfred u kojima se prikazuje raspad Lininog tijela nakon što ona njega pokušava ugušiti. Prikaz raspada je iznimno krvav i na samu pomisao zastrašujući.

Lina bi mu se prikazala, on je zapanjeno gleda, dršće i boji se njezinih velikih i modrih grudī, njezinih bokova, njezina stegna, cijeloga njezina tijela koje kao da gnjije, koje se širi i raste, sve više i više, a po njemu plaze otrovne zmije i prskaju ga crnim i krvavim otrovom. Lina ga hvata za grlo, grčevito ga guši, a on se brani objeručke. Njeno se tijelo trese, rastavi, raspe. Komadi toga tijela, pomiješani s krvlju, padaju na njega, pokrivaju mu već i cijelu postelju, a veliki, nabrekli

crvi plaze i gmižu po njemu, on ih davi i gnječi, no oni se uvijek množe i množe, ruke su mu već okrvavljene, otresa sa sebe taj smrad, ali se ne može ni maknuti, svuda krv, svuda crvi (Kumičić, 1965: 143-144).

Lina ostaje dosljedna sebi i ne želi ni na koji način to zaustaviti niti promijeniti. Naprotiv, ona sve dublje uvlači sebe i druge u beznade, što se može vidjeti na primjeru otvaranja javne kuće u koju uvlači svoju kćer ne razmišljajući o njezinoj sudbini. Svojoj kćeri otkriva da joj je majka tek kada je na umoru, no čak i tada njezina kći nije ju htjela prihvatiti za majku. Ni taj događaj nije mogao promijeniti Lininu perspektivu. Zadržala je svoju masku i nastavila biti dosljedna sebi.

8. Eugen Kumičić: *Gospođa Sabina* - analiza

Eugen Kumičić, kao političar i žestoki kritičar tadašnjeg hrvatskog društva, najveći problem našeg društva vidi u strancima i našim ljudima koji svoje interese i korist stavljaju ispred općeg dobra. Pisanjem djela *Gospođa Sabina* htio je prikazati čitateljima elitno zagrebačko građanstvo u kojem vlada pesimizam, trulež, fatalizam, nesklad te su uključene sve negativne osobine društva 19. stoljeća koje utječu na živote likova. "*Gospođi Sabini* ne nedostaje ni ,zdravog naravnog razuma', ni ,posve zdravih očiju', ni ,ljudi od krvi i mesa, ljudi koji se smiju i plaču, koji su lijepi i ružni, čisti blatni', a ne nedostaje ni ,analize i anatomije društva'" (Nemec, 1995: 193). Kumičić je uvidio da se, kao najveći problem društva tadašnjeg vremena, pojavio novac, odnosno želja za moći i položajem u društvu. Ta pohlepa dovodi do licemjerja, korupcije i sve većom željom za moći. Zbog pohlepne želje za statusom u društvu likovima se u djelu um pomračuje, a moral pada. To je ujedno i tema koja je tipično balzacovskog tipa te se veže uz socijalnu kritiku. "Kad vidi novac, Sabini se oči zakrijese, a Jakov Vojnić drhti od sreće kada ustanovi da mu je stric na samrti i da će uskoro naslijediti lijep imetak. Kad je pak postao bogatim baštinikom, Vojnić je primijetio da ga mnogi nekako drukčije pozdravljaju, da se za njim ogledavaju neke gospođe i da mu se osmješkiju mnoge djevojke" (Nemec, 2010: 60). Radnja se vrti oko salona Lozarovih, gdje se okupljaju ljudi iz kulturnog i društvenog zagrebačkog života koji imaju isti način života kao i Sabina Lozar. Salon predstavlja mjesto žudnje za većim položajem i priznanjem u društvu, a i nakon Kumičića salon je ostao privilegirano mjesto; u njemu se kreću obogaćeno građanstvo, lihvari, varalice, siromašni studenti i drugi. (Nemec, 2010: 57-58) Fabula se pokreće tračevima, spletkama, nevjerama te drugim sličnim načinima. Motiv koji se često provlači kroz djelo je *pokladno doba*: Bilo je u pokladno vrijeme, kad je, jedne večeri, stojao Viktor Ribičević pred ovelikim i razpuknutim zrcalom, gladeći pomno svoju kratku kosu i punu plavu bradu" (Kumičić, 1998: 11). Ono označava nošenje maski koji svaki lik ima. U početku se svatko predstavlja da je nešto drugo, ali kako se radnja razvija maske padaju i otkrivaju se prava lica svih, osim Sabine koja svoju masku uspješno zadržava kroz cijelu radnju.

Samim opisivanjem prostora u kojima likovi obitavaju možemo dočarati kakvi su zapravo i kako žive. Kroz opis Sabinine sobe možemo iščitati njezine osobine te uvidjeti koliko je zapravo malo brinula o svome mužu, a više uživala u rastrošnosti.

Sabinina spavaća soba punila se već neveselom svjetlosti zimskoga dana. Sunce uprlo svoje žute trake u platnene zastore visokih prozora i šuljalo se u sobu pri dnu zastora koji nisu bili posve spušteni, na crvene jastuke gdje se sjajila zlatna i krivudasta crta svjetla. Dvije velike postelje

zapremile su dobar dio tople i udobne sobe. Po mekanim modrim naslonjačima, po stolicama, na divanu, svuda su ležale ženske haljine, ispremiješane s muškima. S jedne stolice visile su u hlače kratkih i širokih nogavica, na divanu, obrnute prema prozoru, raširile su se bijele donje haljine gospođe Sabine poput zrakoplova, pa misliš sad će se dići u zrak. Sa stola spao na pod Lozarov kaput, te je puzeći po njemu odnio na svojim dlakama i nešto prašine, jer se stol jače sjaji na onom mjestu gdje je kaput ležao (Kumičić, 1998: 52).

Sličan opis sobe vidljiv je i kod Zorke, Sabinine kćeri, koja je jednako težila raskošnosti kao i njezina majka.

I u Zorkinoj je sobi pust nered. Čipke, razparane rukavice, otrunjeno umjetno cvieće, haljine, cipele, čarape, sve je porazbacano po podu, sagovih i po ukusnom namještaju ružičaste boje. I na krevetu ima sgnječenih potočnica, koje su Zorkinu glavu resile na plesu (Kumičić, 1998: 61).

Prostor je opisan i kod Viktora Ribičevića, mladića koji je bio jako zaljubljen u Zorku. Soba u kojoj je boravio bila je iznajmljena kod udove Regine što dokazuje da nije bio previše imućan. Njegov pogled koji bijaše neveseo, prikazuje njegovo nezadovoljstvo položajem.

Na stolu, između lojem pokapanih knjiga, gorjela je tanka lojanica. Plamen joj drhtao i slabo rasvjetljivao trošni i klimavi namještaj i šarene slike što prikazivahu neke Napoleonove bitke, četiri godišnja doba u spodobu mladih žena, pa napokon jedan crn okvir bez slike. Po slamnatim stolicama, po podu i na divanu, ma svuda je bilo razbacanih haljina. Miris sapunače dizao se izotvorena umivala i širio se mrzlim i vlažnim zrakom, a koža na Ribičevićevim golim rukama sve se ježila od jake studeni, te je bila posuta onim malim bijelim mjehurićima, kao što to biva na koži purana kad ga oskubesh. Ribičević se bio bašumio. Lice, rumeno i oblo, mekana brada i vlažna mu kosa, sve se sjajilo i laštalo pri nemirnom svjetlu one lojanice koju je Viktor bio uzeo u ljevicu, te je nosio oko glave da bolje uredi svoju kosu. Kad bude gotov, pođe k peći, pogladi je na više mjesta kao da je draga, pa osvjedočivši se da peć ne ostaje vruća kroz cijeli jedan tjedan, gurne ljutito nogom jedno drveće, što je bilo u kutiću na podu, nasmiješi se dosta gorko i pogleda u strop svoje sobe nekako neveselo (Kumičić, 1998: 11-12).

Osim opisa prostora koji je poprilično kaotičan i tmuran, Kumičić daje i opise grada Zagreba koji su jednako melankonični, tmurni i koji se stapaju s temom. Grad u romanima prije Kumičićeva stvaralaštva je tek dobivao moderno obilježje, a u "Kumičićevim ,naturalističkim' romanima on je već razvijeni moderni grad, koji otkriva i svoje prljavo naličje" (Jelčić, 1997: 147).

Sjajno sunce, nagnuto k jugu, spušta okomito svoje trake nad Zagreb. Pločnicisu u Ilici čisti i suhi, mnogi su prozori otvoreni, stakla se na mjestima bliješte, stanovi se izvjetravaju; u bistrom i prozirnem zraku, pod neobično odaljenom modrinom nebosklona, nagone se svijetlosivi, rijetki oblaci, tjerani mlakom jugovinom. Njihove sjene lete preko ulica, trgova, kuća i povlače se po

Okiću i Sljemenu, zasjenjuju livade, crne oranice i žute valove hrle i razlivene Save. Po šiljastim se krovovima topi snijeg i puži u velikim grudvama po glatkom crijepu, ostavljajući za sobom velike vlažne ljage, što se domalo posuše, prevrne se preko strehe i ruši na pločnik, gdje se sav razleti, a kad se rastrese na čijoj glavi ili ramenu, smiju se neki gizdelini toj nesreći (Kumičić, 1998: 104-105).

Kumičić često pažnju posvećuje opisima grada, pa tako prikazuje i Trg bana Jelačića. U opisu je vidljivo koliko je tmuran grad, pun sivila, nezadovoljstva i gorčine koja utječe na građane pa su tako i oni blijedi i mrki. To je jedna od naturalističkih karakteristika, da okolina utječe na likove.

Sredinom trga šetahu dva gradska stražara, a na njih bi kadkad nješto zasjalo. Dućani nijahu već svi zatvoreni, samo u jednog slastičara sjedilo na crvenih stolicah nekoliko vojničkih časnika, što se razgovarahu s jednom bliedom gospođom, držeći kapu na koljenih a sablju među nogami. Mnogi prozori na trgu bijahu slabo razsvietljeni. Velika bolnica bila obavita maglom, u kojoj se je gubio njezin krov. Do bolnice prodavao malen čovuljak pečene kestene, grijući crne ruke nad svojom robom. Miris se pečenih kestena prostirao u sivom i mrzлом mraku. Kad je taj čovuljak puhao u vatru, moglo se vidjeti njegovo mrko lice, ožareno sjajem ugljena (Kumičić, 1998: 20).

Glavna protagonistica djela, Sabina Lozar, je primjer femme fatale, odnosno alegorija zle žene koja će iskoristiti sva sredstva kako bi došla do cilja. Njezin cilj je bio ostvariti položaj u društvu i imati moć koju se tada postizala jedino novcem. Zbog manjka novca, manipulirala bi drugim ljudima, a najviše svojim mužem, od kojega bi tražila velike svote. On je bio njezina marioneta i izvor prihoda. Njezin suprug primjećuje Sabinine namjere, ali ne reagira na njih jer je pod njezinim utjecajem. Ivan misli da ga Sabina voli, no ona u djelu ne pokazuje emocije ni prema njemu ni prema drugim likovima. Sve što izrekne je laž u nadi da će tako spasiti sebe i domoći do novca. Slijedi primjer manipulacije mužem radi svojeg koristoljublja, ali i nepokazivanja ikakvih emocija:

Ivane, ja trebam danas oveću svotu. Ivane, molim te, ne ljuti se - moljaše Sabina ganutljivim glasom. Lozar zatetura do divana i spusti se na nj. Pograbi se objeručke za glavu, te očajno uzdahne: - Novaca, novaca!... Ja sam propao! - Valja da platim neke račune, pa valjda nećemo ostati bez novčića, ta gdje je još prvi od mjeseca? - reče Sabina tužno. Spustivši glavu na jastuke, podvije pod njom lijepe svoje ruke. - Novaca, novaca! Sabino, zar si uistinu odlučila da poludim (...) Hiljade da su malenkosti! Sabino, ja sam propao! Sabino, ti si me uništila! - jadicovaoše Lozar ljuljajući se na divanu. (...) Ivane, poljubi me, Ivane, zar ne čuješ? Ajde, poljubi svoju ženu! - moljaše Sabina nekom milostivom nježnosti i dubokim osjećanjem sopstvene tajne pretežnosti. Ivan se smuti, svlada ga bolno ganuće. Glas njegove žene bijaše tako sladak. Pristupi k postelji i poljubi ženu pod donjom usnom, no ona ne bijaše time zadovoljna, nego ga ogrli i više mu cjelova utisne sred usana. Lozarovo se srce umekša (Kumičić, 1998: 54-55).

Ivan ispunjava zahtjeve koja ga žena traži, no to ga dovodi do propasti. Krao je u svojoj tvrtci novac kako bi skupio dovoljno za Sabinine prohtjeve. Zbog toga mu prijete zatvor i sramota. Sabina prikazuje sebe kao žrtvu u toj priči, ne znajući da je trošila novac koji je on krao. Koristila je muža kako bi sebe uzdigla. Novac ju je zaslijepio moralno i duhovno: "Novac uništava živote, onemogućuje iskrenu ljubav, razara obiteljske veze, podriiva prijateljstva" (Nemec, 2010: 60).

Sabino, Sabino, ti si me uništila! - zdvajaše Lozar plačući. - Šta! Ja tebe uništila? Ivane, ti me vrijeđaš! Zar je moja krivnja što već petnaest godina čekaš promaknuće? Zar sam ja kriva što si ti uzimao novac iz blagajne u uredu? Jesi li mi to ikad rekao? Kad sam ti tražila novaca, dao si mi, a što sam ja mogla znati da ono nije tvoj novac? - ljutila se Sabina. - Ženo, ženo, bog te čuje! - klimaše Lozar (Kumičić, 1998: 241).

I od prostora u kojem boravi Sabina je napravila trgovinu u kojoj prodaje stvari kada joj je potreban novac. To je dokaz da joj ništa nije bilo sveto, osim novca.

U cijelom namještaju nije bilo ukusa ni reda, jer bijaše sve pomiješano i u slogu i u bojama, a tome je razlog što bi Sabina u novčanoj stisci prodala sad jedan divan i nekoliko naslonjača, sad dva ormana, pa bi opet kupila, ako se sluči da dođe do novca, ono što joj trebalo u kući (Kumičić, 1998: 23).

Nadalje, Sabina je prikaz loše majke. Ona svoju djecu ne uči moralnim vrijednostima, nego ih iskorištava za vlastito koristoljublje kako bi njoj bilo bolje te svoj pokvareni karakter želi pretočiti na njih. Svoju kćer Zorku vidi kao zalog za sigurnu budućnost u tome da ju bogato uda te da se s tim bogatstvom ona okoristi. Sabina upleće svoje prste u Zorkin život i uči ju manipulirati tuđim osjećajima te na taj način upravlja njezinim životom. Njezin sin Silvio je također loš primjer odgoja svoje majke. On je pod njezinom zaštitom i daje mu za pravo da radi što želi, odnosno razvija samosvijest da može raditi što ga je volja, bez grižnje savjesti što čini takve postupke.

Silviju je bilo oko deset godina, a bijaše prava kuga svojoj tetki Ireni, jer nije nikada mirovao, jer joj je uvijek zanovijetao. (...) Silvio se plaho ogleda, uhvati straga naslonjač, povuče ga naglo k sebi, a gospođica Irena spuzne na glatki pod, gdje se prevali na leđa. (...) - Sabino, sramota, užasno! Gle, evo kako si lijepo odgojila svoga sina! (...) - ljutila se Irena (Kumičić, 1998: 28).

Zorka manipulira s muškarcima te je u vezi s više muškaraca istovremeno. Ne može se odlučiti koji je od njih najbolja opcija za nju, odnosno njezinu majku.

Što je s Vojničem? - Zorka će ozbiljno. - I on u te bulji! - On!... Zbilja? - šapnu Zorka radosno. - Vidiš, protiv Ribičevića neću ništa da kažem, no onoga Voj... - Vojnića! - pomogne mu Zorka,

uprijevši u njega oči. - Ja ga ne prezirem! - pocrveni Zorka i podigne desno rame. - Dakako, ti ga ljubiš... - Ne luduj! Zar znaš ti što je ljubav? - Zorkice, sutra, dakle! - šapne Milan nakon kratke stanke (Kumičić, 1998: 34-35);

Da, Zorka bi ga ljubila, ali njoj se i Vojnić sviđa, a to križanje osjećanja vrlo joj smeta, ona ne zna za koga da se odluči; teško je to, veoma teško, jer Vojnić nije još namješten, dočim bi je mogao suprug Ribičević pratiti na plesove, na zabave. Dakako da bi mogao, to je jasno, ta on ima već sada stalnu plaću, pa ako se i ne bi uvalila u gospoštiju, živjeli bi kao što žive i drugi, a dok se Ribičević nešto više popne, pripomagali bi roditelji (Kumičić, 1998: 36);

Da, vjeruj mi, taj mi je Vojnić baš oduran; drago mi je što ga već nema u našoj kući. Majka mu je otkazala službu, jer nije znao poučavati Silvija i jer..., jer... - nije htjela svršiti. - Što, jer..., jer? - Jer je majka vidjela da se ljubaka sa sobaricom! - reče Zorka oborivši stidno glavu (Kumičić, 1998: 147).

Majci Sabini je za oko najviše zapeo Jakov Vojnić onoga trenutka kada je naslijedio bogatstvo svoga pokojnoga strica te sugerira svojoj kćeri da joj je to najbolji izbor:

Sabinino se srce širilo od radosti videći Zorku neprestano u naručju Jakova Vojnića. - Ah, nisam uzalud došla na ples! - pomišljavaše. - Pobjeda, pobjeda, slavlje! - Krasno plešu! - laskala je Sabini udova Jela, koja je bila odjevena kao i Ruža. - Da, eno ih, eno ih! - odgovaraše Sabina ne krijući svoje radosti (Kumičić, 1998: 191).

Jakov Vojnić je imao veliku želju da postane dio zagrebačkog elitnog društva, no to mu nije išlo za rukom jer je pripadao nižem sloju društva. Zbog toga je morao tražiti alternativne načine da se približi tim krugovima ljudi te tu priliku vidi u gospođi Sabini, odnosno njezinoj kćeri. Naslijedivši stričevo bogatstvo, porastao je u Sabininim očima te se ona sve više interesirala za njega, odnosno za njegovo bogatstvo. Oženivši Zorku, Jakov je postigao svoj cilj, ali nije bio svjestan da Sabina upravlja Zorkom te Jakova vidi kao izlaz iz problema. To vidimo iz primjera kad Sabina nagovara svoju kćer da ukrade novac od supruga kako bi izvukla Ivana od zatvora:

Zorko; ti nas možeš spasiti! Slušaj! Jakov valja da ide u Peštu, a zašto da ne pođe danas? Ja ću posjetiti grofa Roberta i umolit ću ga da mu napiše nekoliko listova; kad otiđe Jakov, uzet ćemo novac iz njegove blagajne. On će doći iz Pešte veseo, a moja će briga biti da ga umirim! Uostalom, mi ćemo Jakovu povratiti taj novac, jer, kako ti rekoh, već se ušlo tatu u trag. Zorko, ni riječi Jakovu o toj Stvari! Pristaješ li, dobro moje dijete? (Kumičić, 1998: 244).

Iako su mu Zorka i Sabina ukrale novac, nemaju dostojanstva ni priznati mu da su mu ukrale novac. Tu je još jednom prikazan pojam poklada i maski koju Sabina nikada ne skida

нити priznaje svoje grijehе, već ih uporno maskira i sve okreće u svoju korist ne bi li dokazala suprotno, odnosno sebe opravdala.

Da, dragi Jakove! - razjasni mu Zorka - gospodin grof je mislio da ćeš se ljutiti, ako uzmemo novaca iz tvoje blagajne, a majka se okladila da se ti nećeš ljutiti! Majka je dobila okladu, i znaj da smo uzeli tvoj novac! (Kumičić, 1998: 249-250).

Prizor iz djela u kojem glavni likovi odlaze na predstavu Faust možemo poistovjetiti s radnjom Goetheove drame gdje glavni lik doktor Faust prodaje dušu vragu. U *Gospođi Sabini* je Faust Jakov Vojnić, koji svoj moral i dušu prodaje Sabini. Na toj predstavi je vidljiva njihova povezanost te kako se Jakov i dalje umiljava i prodaje Sabini. Jakov je prešao preko svih uvreda i poniženja koje su mu upućene od strane Sabine te je prešao preko ponosa i oženio njezinu kćer. Iz primjera vidimo da je financirao Sabinine potrebe što je u njemu uzrokovalo strah od budućeg života sa Zorkom:

Kod Lozarovih često bi došlo do svađe, jer je Jakov uviđao da neće moći bogzna koliko vremena namirivati sve ogromne troškove rasipne Sabine. On je sveudilj odgađao vjenčanje ispričavajući se da će najprije položiti sve ispite. Njegova ljubav za Zorku bijaše ohladnjela. On se plašio braka. (...) Ona (Sabina) je vrlo često pisala toj velikoj gospođi moleći ih da se zauzmu za Vojnića, da ga preporuče svojim svemožnim prijateljima kod peštanske vlade. Gospođa ne odgovarahu, vrijeme je prolazilo, a Sabina trebala sveudilj novca (Kumičić, 1998: 238-239).

U Sabinine spletke bila je upletena i Jela, njezina prijateljica. Sabina je nastojala izvući novac od svih njoj bliskih ljudi, pa tako i od Jele. Taj pohlepan čin radila je indirektno, posredstvom drugih ljudi. Od Jele je nastojala izvući novac preko braka sa Solarićem, ali i krivotvorenjem njezinih mjenica.

Sabina ispuni sada čistu mjenicu držeći se svoga formulara, one stare mjenice. Zatim nađe jedno pismo bogate udove Jele, pa, oponašajući svaki potez njenoga potpisa, krivotvori prihvat na mjenici potpisavši ime: Jela Martinić. Kad svrši svoj posao, baci mjenicu u jednu ladicu (Kumičić, 1998: 56).

Sabini nisu bile dovoljne Jeline mjenice, nego je još nastojala spojiti Solarića i Jelu, čime bi se ona dodatno okoristila. U dogovoru sa Solarićem bi ona, nakon što se Jela i Solarić vjenčaju, dobila dio njezinih novaca. Sabina ne cilja na brak iz ljubavi, već na brak iz koristi i zato nagovara Jelu da se uda.

Da; udaj se, udaj se! - šapne Sabina: Udova porumeni i sva se smuti. - Ima ih dosta koji ginu za tobom! - stade je Sabina dalje nagovarati. Jela obori glavu i uze se smiješiti. - Jelo, ja poznajem Zagreb, poznajem ljude, a kažem ti, tvoja mi je sreća na srcu. Teško se namjeriti na vrijednu

mušku glavu, no ima ih baš i u ovoj kući koji su vrijedni svake žene. Draga Jelo, osamljena žena - izgubljena je (Kumičić, 1998: 45).

Sabinina desna ruka bio je Ilija Hribar. Taj lik je karakterno najbližiji protagonistici djela, Sabini Lozar. Bavio se lihvaranjem te je bio pokvaren do srži. Smisao života mu je bio novac te nadmoć nad slabijim ljudima.

Govorite s mojim odvjetnikom! - čuo se Hribar. - Zar nemate ni iskre milosrđa? - molila je ona žena. - Ne mogu više čekati! Hoću svoje novce! - ljutio se Hribar. - Gospodine, pričekajte koji tjedan, platit ću vam sav dug! Smilujte se! - Ne mogu! - Pomislite da sam udova s petoro djece! Dakle, sve, sve ćete mi prodati? - plakaše udova. (...) Zar mislite da sam ja svoje novce našao na cesti? Zadužili ste se, sad morate platiti! (...) Vi nemate duše! Ta kamo da se skućim sa svojom djecom? - zarida ona žena. - To je vaša briga! - odsiječe Hribar. - Lopov! - šapne na hodniku Viktor (Kumičić, 1998: 143).

Udružuje se sa Sabinom kako bi mu pomogla da oženi udovu Jelu i okoristi se njezinim bogatstvom.

Ti poznaješ, Jelo, gospodina Hribara? Ah, to je vrlo Naobražen čovjek! Ti bi bila srećna! - Ja srećna s Hribarom? - osupne se udova. - Da, mila Jelo! Hribar je vrlo čestit čovjek. Znaš li ti tko je Hribar? - Kako da ne znam! - Ime se njegovo pronosi cijelim svijetom! - Tko to kaže? - Pitaj Solarića! - Što, Solarića da pitam? - začudi se Jela. - Ta Solarić mi je rekao da je Hribar nezalica, lukavac i šta ti ja znam... - A kad ti je to rekao? - ugrize se Sabina za usnicu. - Danas, poslije večere! - Čudnovato! Ti ga nisi razumjela; on je, valjda, mislio nekoga drugoga! (Kumičić, 1998: 45-46).

Iako su imali ista pokvarena gledišta i način na koji zarađuju novac koristeći se drugim ljudima, svejedno su okrenuli jedno drugome leđa i spletkarili jedno protiv drugog. Sabina je imala drugi, za nju bolji plan, koji ne ide njemu u prilog, a to je da udovu Jelu nudi Solariću.

Ako uspiješ... poštenja mi... - Koliko? - šapnu Sabina uzvinuvši glavu na oslon divana. Bila je prekrizila ruke na grudima i uhvatila se za lakte. - Dijelit ćemo! Ja bih volio Ružu, no ako nije moguće... Ti ćeš odmah uvidjeti... Čini mi se da se udovi sviđam. Sabina, meni su poznate okolnosti obitelji Lozarove - izusti Solarić naglašavajući svaku slovu (Kumičić, 1998: 77).

Hribar saznajući za tu njezinu spletku mudro se udružuje s Irenom, Lozarovom sestrom, koja je bila zaljubljena u Solarića te oni zajedno smišljaju plan kako spriječiti brak Jele i Solarića.

Hribar je uze nagovarati neka osujeti Solarićevo vjenčanje s udovom. Irena ga pitaše neka joj savjetuje što da uradi. (...) - Da mu, dakle, pišem? - šapnu gospođica. (...) - Udova neće znati tko joj piše! - zakašlje Hribar. - Neće znati? - Pišite, no ne potpišite svoga imena! - Čije, dakle?... Vaše? - Moje? - trzne se Hribar. - Pišite bezimeno! (Kumičić, 1998: 155-156).

Solarić je volio novac jednako kao i Ilija te je surađivao sa Sabinom i bio dio njezinog plana da oženi Jelu. Sabina je od njega očekivala da će ju spasiti od financijskih nevolja dajući joj dio novaca koji bi dobio ženidbom. Solarić je poput drugih bio dio njezinih spletki. No, ni Solarić nije njoj prilazio bez opreza te je znao neke njezine prljave tajne, čime ju je ucjenjivao.

Ne lažem! Udova veli: što je moje, to je i tvoje, no u glavicu neće da dira! - Ti si mi obećao da ćeš me osloboditi svih neprilika! - reče Sabina ljutito i naglo ustane. - Imam svoga imetka!... Sabino, budi uvjerena... - Pazi, Jela još nije tvoja!... - zagrozi se Sabina. Solarić se trgne, oči mu zasvijetle, u grlu mu poskoči oštra jabučica, pa reče tiho: - Ni Zorka nije još Ribičevićeva žena! (...) - Sve znam! - reče Solarić kroza zube (Kumičić, 1998: 149-150).

Solarić i Hribar su od prijatelja postali neprijatelji, sve zbog udove Jele i Sabine koja je svojom lukavošću djelovala između njih. Počeli su negativno govoriti jedno o drugome i međusobno se ocrnjivati.

Hribar je uviđao da je zabasao u škripac. On je morao da postigne svoj cilj, uspaliti srce Irenino za Solarića, a kad tamo, umjesto da hvali svoga prijatelja, on ga je ocrnjivao, morao ga ocrnjivati, jer je njihov razgovor tako nanio (Kumičić, 1998: 155).

Lik koji je skrivao da je siromašan i posuđivao novac od lihvara kako bi se dopao Sabini i zadobio ruku njezine kćeri bio je Viktor Ribičević. No, nije dugo ostao miljenik Lozarovih, s obzirom na imovinski status. Novac je odigrao glavnu ulogu u djelu i prikazao tamne strane društva, ali i kako negativno utječe na karakter likova, što je i bio cilj naturalizma.

Zadužio bi se na tri mjesta da plati što god na jednom mjestu; usopljen bi letio od lihvara do lihvara - tvrdio je često da ih ima vrlo mnogo u Zagrebu - produljivao je mjenice, doplaćivao, naplaćivao i isplaćivao, a svi mu novci padahu u neki bezdan, te bi svakim danom zagrezao u nov dug (Kumičić, 1998: 135).

9. Eugen Kumičić: *Urota zrinsko-frankopanska*- analiza

Kumičić je bio politički aktivna osoba te se zalagao za čestite i plemenite interese u korist svoga naroda zbog situacije u Hrvatskoj u drugoj polovici devetnaestog stoljeća i vladavine Khuena Hedervaryja. Bolju motivaciju i inspiraciju nije mogao naći nego u našim plemenitim junacima Petru Zrinskome i Franu Krsti Frankopanu koji su živjeli u sličnim političko-povijesnim okolnostima, gdje su se borili za samostalnost i neovisnost hrvatskoga naroda. Pisanjem djela *Urota* Kumičić je htio probuditi svijest čitatelja, odnosno hrvatskog građanstva da se pobune protiv ugnjetavača hrvatske slobode te da imaju pravo na vlastito mišljenje, a ne na ono koje im je nametnuto. Likovi iz *Urote* su odraz određenih političkih ideja i stavova te predstavljaju borbu za hrvatsku slobodu, odnosno protivljenje političkim intencijama. Junaci ovog povijesnog romana moraju biti snažni, neustrašivi i privrženi domovini jer su oni junaci nacionalne epopeje u kojoj je glavni junak Hrvatska.

Razumljivo je da je takva (...) vizija hrvatske povijesti 17. stoljeća mogla nastati samo u teškim i represivnim vremenima djelujući na čitatelje kao utjeha i nada. Stoga i jest *Urota* dugo vremena bila najčitaniji najpopularniji hrvatski povijesni roman (Fališevac, 2003: 701).

Kumičić je izrazito volio pisati pravaške povijesne romane nadahnute hrvatskom prošlošću zbog toga što se pravaški nauk temeljio na "svijesti o posebnome zvanju vlastite nacije utemeljenom na slavnoj i sjajnoj prošlosti koju valja obnoviti (preporoditi) i postići jednako velebnu budućnost, dakako u drugim povijesnim uvjetima" (Gross, 2000: 33). Kako bi stvorio snažne kontraste i dao prednost epitetima hrvatsko, domaće, rodoljubno, nacionalno nasuprot strano, zlo, bečko, Kumičić je birao pripovjedačke strategije kojima, kao nacionalno angažirani pripovjedač, iskazuje simpatije i naklonost prema junacima, a strance prikazuje kao licemjerne i nedobronamjerne ljude koji rade za svoj interes. Sve je to pisao kao pristaša Stranke prava i zagovornik antigermanizatorskih tendencija. (Fališevac, 2003: 700)

Razmotrimo li u obzir književnu interpretaciju *Urote*, možemo uvidjeti da Kumičić koristi romantičarske i realističke, ali i naturalističke elemente. Nastojanje da uvede naturalističke elemente, a da ostane vjeran pri dokumentaciji povijesnih događaja, vidimo u fabuliranju radnje u kojem je "primijenio izrazito kronološki postupak, više ili manje izbjegavajući radnju tipičnu za romansijersku fabulu (u kojoj naizmjenično i vidljivo djeluje agens i kontraagens), stvara radnju bez retardacija razvijajući u osnovi ravnolinijsku kompoziciju, u biti, kroniku" (Šicel, 1991: 54). Objektivnost pronalazimo u interpretiranju povijesti i isticanje hrvatske suverenosti. Kumičić svojem djelu pridaje deklarativnu i

evokativnu funkciju, stavljajući u drugi plan sve ono što je poetsko, uključujući oživljavanje likova. Postoji i politički efekt koji čini umjetnost podređenom, što je vidljivo u opisu likova koji su u ulozi predstavnika hrvatskog naroda. Iz tog razloga izostaje psihološka karakterizacija likova.

To se na određen način osjeća i pri opisu likova jer Kumičić nerijetko isključuje iz opisa njihovi psihološku dimenziju i oni funkcioniraju manje-više kao izravni tumači ili protivnici ideje o samostalnosti Hrvatske, a ne subjekti s ljudskim individualnim osobinama (Lončarević, 2016: 601).

S obzirom na to da je Kumičić bio pod Šenoininim utjecajem, Šicel smatra da nije mogao dovoljno prikazati svu zloću, pokvarenost i licemjerje feudalnih slojeva, kao što je to nalagao Zola. (Šicel, 1991: 55-56) Unatoč tom utjecaju, Kumičić je uspio uvesti naturalističke elemente u *Urotu* u prikazima ubojstava, zatočenjima, silovanjima i drugim gnjusnim prikazima.

Urota zrinsko-frankopanska je povijesni roman kojim nam pisac želi što detaljnije opisati političku i društvenu situaciju u Hrvatskoj u 17. stoljeću koristeći se povijesnim izvorima. Glavni akteri ovoga romana su dvije plemenitaške obitelji, Zrinski i Frankopani, koji su predstavnici hrvatskoga naroda stavljenog pod vlast bečkog dvora. Umjesto da Beč iskoristi pobjedu nad Turcima, odlučuje stvoriti primirje s Turcima. Tim činom Beč dovodi Hrvatsku te ostale države koje su bilo pod vlašću Habsburgovaca u nepovoljnu situaciju. Učestalim prodorima Turaka u Hrvatsku plemići su pod sve većim pritiskom i sve im se teže braniti. Beč, čak ni na poziv plemića upomoć, ne želi na to reagirati jer želi održati primirje. Hrvatskim plemićima pridružuju se i ugarski plemići koji su nezadovoljni habsburškom centralističkom vlašću. Zrinski i Frankopani smatraju da, ako im Beč neće pomoći, da će krenuti tražiti novoga kralja. Kako bi ih utišao, car Leopold I. daje im određene titule koje ih nisu do kraja zadovoljile. Nakon niza isprobanih opcija koje su završile neuspješno, dodatnu pomoć traže kod Turaka, što Beč smatra urotom i izdajom protiv vlasti. Radi toga ih car odlučuje utamničiti i na kraju smaknuti. Strčić ističe da je Dvor cijelo vrijeme nastojao smaknuti Zrinske i Frankopane, odnosno istrijebiti te dvije obitelji koje su bile prepreka habsburškoj vlasti, ali je čekao da se oni pokažu kao urotnici. (Strčić, 1991: 40)

Petar Zrinski osuđen je za urotu protiv Habsburgovaca te na smrtnu kaznu, odnosno odsijecanje desne ruke i glave. Zrinski je noć prije smrti probdio s kapucinima, molio se i kajao, a onda je ubijen mačem 30. travnja u 9 ujutro. Kumičić sam čin ubojstva opisuje jako

detaljno i često kroz djelo koristi motiv krv pa je tako i ubojstvo Zrinskoga opisao iznimno mukotrпно i krvoločno.

Srca ne kucaju: krvnik podigne svoj veliki mač, silno zamahne, mač sijevne, zazuji i zahvati Zrinjskoga niže zatiljka po jakoj kosti. Petar pane na ruke, odmah se pridigne na koljena, a krvnik, sav smeten, naglo zamahne, ali i drugi put udari krivo, zasiječe tek do pol vrata. Zrinjski se sruši na prsa, protegne se, krv poprska crno sukno, zapuši se na suncu, mrzli trnci prolete one ljude naokolo, mnogi proklinju krvnika koji tako muči krštenu dušu. Zrinjski se trza na onome suknu, pridiže se, glava mu visi, njiše se na sve strane, krv šiklja iz grozne rane, kosa mu se razvezala, i ona visi, okrvavljena vuče se po suknu, a krvnik, sav izvan sebe, bijesan, hvata kosu, lovi glavu da je odreže. Ljudi se zgražaju, neki urliču, mnogi bježe s bedema. Krvnik napokon odreže, otpili krvavu glavu, pa odskoči, nasloni se na kladu, zadržta, grčevito se zguri, prezavo prevrati očima. Sad pohiti k stratištu ono desetak okrinkanih ljudi, svi rastegnu crno sukno, veliko poput najveće ponjave, omotaju i truplo i glavu, sve ostave ondje, povrate se na svoje mjesto (Kumičić, 2003: 645-646).

Na jednaku smrt osuđen je i Fran Krsto Frankopan. Njegova smrt je bilo puno teža jer se Frankopan odupirao krvniku i nadolazećoj smrti.

Krvnik se raskorači iza kneza, malko postrance, digne objeručke mač visoko nad svoje rame, silno zamahne, mač sijevne, zazuji, zasiječe se u rame, u kost. - Isuse, Marijo - jaukne knez, od grozne boli skoči na noge, oslobodi se od mača, posrne na prsa, a već je krv okrvavila pleća, rame, vrat, tekla niz svileni zobunac (...) Krvnik zamahne drugi put, svud grobni muk, mač se zakrene malko, jače sijevne, zakrši iznad zatiljka po glavi, i razmrska kost. Knez je tresnuo prsima o daske, trza se u krvi, hvata se za glavu, za ranu. S bedema šumi huka, ježnja steže srca, strava grči lica, mnogima strši kosa, odnekud čuje se vrisak. Krvnik razjaren, mahnit, omjeri oštro, zamahne treći put: glava odleti, muklo udari o daske, odbije se malko, prevali se sa stratišta na ploče i okrene se jedanput do crnog sukna u kojem je bilo ono truplo, do Petrova ramena... (...) Truplo se zavaljalo sámom groznim trzajima na rub stratišta, omastilo se svojom krvi, i još je jednom pridiglo ruke i zgrčilo noge, pa se proteglo. Iz njega je tekla topla krv na ploče: tanka maglica vijala se oko vrata na sunčanom sjaju i gubila se uvis (Kumičić, 2003: 649).

Kumičić daje i opis smrti Ivana Zrinskog, sina Petra Zrinskoga, koji je petnaest godina proveo u tamnici na Schlossbergu. Dotukla ga je smrt njegovih roditelja zbog čega je poludio i zanijemio. Pokušao je pobjeći iz očaja znajući da iz tog zatvora neće nikada pobjeći i da ga tamo čeka smrt. Kumičić dodatno naglašava pojedine elemente kako bi što slikovitije prikazao to beznađe, bespomoćnost, ogorčenost te crno ništavilo koje proizlazi iz situacije i koje proždire lika.

Mnogo godina kidalo se Ivanovo srce od jada, grozno je bilo u njegovoj duši, mnogo je puta grčevito plakao, očajno ridao, čupao kosu, grizao ruke od boli za slobodom, za osvetom. Uvijek je

mislio na majku, na oca, na sve svoje, i vidio je ledene sobe, okove, mučila, stratišta, krvnike, krv. Užasna je bila njegova bol: već nije mogao plakati, čamio je na slamnjači, mrak mu padao na dušu... (...)Petnaest je godina podnosio takve muke, a tada, jedne noći, grizući prste, skočio na noge sa slamnjače, uhvati se za željeznu rešetku na prozoru, i dugo se mučio da je razbije. Nije mogao. Okrvaviv ruke, očajno je upirao oči u mračnu noć... Zjenice mu mrko sijevahu, kosa mu se nadizala, a nebo bilo crno, na obzorju valjao se krvav oblak, čulo se graktanje. Ivan je vidio gavrane, veliko jato, letjeli su prema jugu, oči su im bile žarke poput ugljena... (...) Poludio je i zanijemio od boli, muke i bijede (...) (Kumičić, 2003: 685-686).

Godine provedene u zatvoru bile su jako teške za Ivana Zrinskoga. Do zadnjeg trenu borio se, ali samoća koju je osjećao u zatvoru ga je slomila i dovela do tužnog završetka i propadanja loze Zrinski.

Ivan se trgne, pane na pod, dovuče se do prozora, pridigne se s najvećim naporom. Zlatno sunce na ogranku obasja mu blijedo mučeničko lice i prosjedu i raskuštranu kosu, natrunjenu slamom. Tada mučenik rasklopi oči, pogleda istočno obzorje, hiti ruke uvis, sav zadrhta - dubok i otegnut odisaj poleti kroz željeznu rešetku u sjajni jutarnji zrak, posljednji Šubić-Zrinjski prevali se na pod - mrtav (Kumičić, 2003: 686).

Katarina Zrinski, supruga Petra Zrinskoga, bila je na meti habsburške vlasti nakon smrti njezinog supruga. Naime, ona je aktivno sudjelovala u protuhabsburškoj akciji zajedno sa svojim suprugom kojem je bila velika podrška. Šidak u više navrata piše kako su Katarinu smatrali začetnikom urote, ističući da bi poticaj za urotu bio njezina mržnja prema njemačkoj vlasti. (Šidak, 1981: 153) Zbog toga su ju smatrali prijetnjom vlasti i htjeli su ju maknuti što dalje. Oduzeli su joj svu imovinu koju je posjedovala te ju poslali u samostan. Tamo je umrla samo par godina nakon svog supruga, a njezinim posljednjim trenucima svjedočio je njezin sin Ivan. Živjela je težak život čiji su dani bili ispunjeni patnjama i mukama, zbog čega je sve više molila da njezin sudnji dan dođe što prije.

Ivan je klečao uz postelju i plakao, ne dižući drhtavih usnica s mrzle desnice svoje predobre majke. Njezine usnice složile su se u blažen osmijeh jer je sada vidjela, u dalekoj budućnosti, uskrsnuće naroda za koji je onoliko pretrpjela. Sve njezine muke prestale su ondje u kutu usnica, na jednoj strani, kraj onih bijelih zuba, u ono nešto sline, čiste, tanke, srebrnaste. Kroz duge trepavice crnjele su se zjenice, na rubu malko pozlaćene, kao utješljiv pozdrav koji prodire kroz stoljeća da osokoli potištena pokoljenja, i kao zahvala za prolivene suze. Okrunjeno prosjedom kosom, ono plemenito obličje, pod očima nešto nažuto, bilo se uspokojilo i sinulo je mučeničkom dobrotom poput premile bijele ruže o sunčanom zapadu, još otajstveno osvjetljeno slobodnom dušom koja se malo prije vinula k nekim sjajnim zvijezdama, visoko, visoko... (Kumičić, 2003: 675).

Kumičić se bez imalo susprezanja upušta u opisivanje Austrijanaca i svih podlih stvari koje su radili u Hrvatskoj u tom vremenu. Ovo opisivanje možemo poistovjetiti s Kumičićevom ideologijom pisanja u kojoj on smatra da su najveći neprijatelji našega naroda upravo tuđinci i da nam stvaraju najviše problema. "Petar Zrinjski i Krsto Frankopan nisu individualizirani karakteri nego glasnogovornici piščevih ideja i stavova. I u monološkim i u dijaloškim partijama oni deklamiraju piščeve političke misli i rodoljubne fraze" (Nemec, 1995: 195).

Što rade Austrijanci u Hrvatskoj?... Monseigneur, uvijek ono isto otkad su došli u Hrvatsku. Njihova vojska ne misli na drugo, nego na plijen i otimačinu, muči i ubija ljude na različite načine. Ne obara se samo na puk nego i na plemstvo, a sve iz busije. Živi od grabeža, umorstva, krvološtva, paleža, svetogrđa, osakaćuje muškarce na najsrमतniji način, u svojoj bijesnoj razuzdanosti siluje djevojke i žene, bludno oskvrnjuje napola mrtvu djecu. Gazi nogama posvećene stvari, robi crkve, ruši učionice i svećeničke stanove. S nenaoružanih ljudi svlači haljine, muško i žensko bježi golo po selima. S nezasitnom pohlepom razmeće grobove da oplijeni mrtvace i nečuvanim drugim najgroznijim opačinama straši svijet (Kumičić, 2003: 160).

Kumičić u *Uroti* često prikazuje teror nad našim stanovnicima od strane neprijateljske vojske koji nemaju milosti prema nikome i kojima je stalo samo do bogatstva i ostvarivanja svojih užitaka. Narod im se odupire, makar nema dovoljno snage da se potpuno odupre takvim nedjelima. Takva je slična situacija i sa Zrinskim i Frankopanim koji se nastoje oduprijeti višoj vlasti, no ne uspijevaju sami zbog čega traže dodatnu pomoć. Nitko im ne želi pomoći, stoga su osuđeni na sami sebe.

Već je bio na pragu sobe s djevojkom, kad skoči majka s postelje i poleti na vrata, ostavivši djetešce na postelji. Uzdignutih ruku, sa stravom u licu, očajno je vapila: - Dajte mi moje dijete! U pomoć, u pomoć!... - Kako se dere ova beštija! Sad ćeš umuknuti - zakriješti oklopnik Josip, zamahne silno sabljom, zasiječe joj do pol vrata, glava se objesi na rame, krv prsne niz njedra, majka se strovali na pod. Užas joj nakrivio usne, stegnuo lice, kosa joj se nadigla kad se protegnula na podu u svojoj krvi. Nekoliko se puta grčevito trgla, bujne joj grudi naglo nabreknuše, pa grozno zadrhtaše... Oklopnik Josip obriše svoju sablju o postelju mrtve žene (Kumičić, 2003: 202-203).

Kumičić često ponavlja slične prizore užasa i terora koristeći slične lajtmotive kao što su topla krv, zasječeno rame, maglica, grčevito trzanje žrtava, otimanje djevojaka, mučenici, itd.

Sad dovuku djevojku u kuću, jedan joj se oklopnik približi sa svijećom k licu: Martin reče da je to ona koju je htio uloviti. (...)Svežu joj usta rupcem, ruke i noge užetom, omotaju gunjcem, pa sve

svežu. (...) Kad ovi podignu svezanu djevojku da je iznesu iz kuće, istrgne se njezin brat iz šaka drugih vojnika, skoči u kut, dohvati sjekiru, nasrne na Josipa i Martina. Dvije sablje sijevnu: jedna se zasiječe Milkinu bratu u rame, druga mu raskoli glavu. Krv ga oblije, sruši se na tvrdu zemlju. Starica očajno zavapi: Ante - i privije se nad svojim unukom... (...) Kroz otvorena vrata pala je mjesečina u kolibu i osvijetlila mrtvaca. Topla krv pušila se na mjesečni, oko one rasječene glave titrala je tanka maglica u srebrnom sjaju kao da je mučenički vijenac... (Kumičić, 2003: 200-201).

10. Ante Kovačić: *U registraturi* - analiza

Kovačićev roman *U registraturi* je prije svega odraz Kovačićevog seoskog djetinjstva s nizom autobiografskih podataka, ali i realistička analiza raslojavanja tog sela. Prikazuje se sudbina seoskog djeteta koji odlazi iz patrijarhalnog seljačkog ambijenta u grad što uvelike utječe na njegov životni razvoj. Likovi su prikazani s njihovim karakternim deformacijama koje su nastale na relaciji selo-grad. To su poluinteligenti, detaljno i realistički opisani te psihološki okarakterizirani. Kovačić je unio cijelog sebe u svoje junake i svi imaju neke zajedničke osobine poput naglašenog senzibiliteta. Uz Ivicu Kičmanovića, značajan doprinos radnji daje Laura, fatalna žena koja upravlja ljudskim sudbinama: "Laura, osim toga, ima i posve konkretnu funkciju u romanu: ona je (u smislu trivijalne proze) tipičan lik intriganta s ciljem da povezuje događaje, daje im snagu akcije i dinamike, zapetljava i otpetljava radnju, (...)" (Šicel, 1984: 136). Roman sadrži realističke i naturalističke elemente te elemente humora i tragedije. Drugačiji je od tradicionalnog Šenoinog romana po iznošenju društvene problematike na relaciji selo-grad te psihološkim devijacijama likova koje su uzrokovane socijalnim procesima. (Šicel, 1984: 135-136) Kovačić je prikazao posljedice agrarne krize iz 1873. godine koje su uključivale bježanje iz sela u grad. Šenoa je pokušao zanemariti klasnu borbu i tu je nastala razlika između njihovih romana: "Šenoa još misli da je primirje među klasama moguće u ime višeg, nacionalnog ideala; Kovačić vidi da je to nemoguće pa je, posve jasno, na strani seljaka" (Živančević i Frangeš, 1975: 395).

Roman opisuje veliki jaz između sela i grada. Seljaci su naučeni na svoje običaje, svoje pozdrave, svoje sugrađane te su jednostavni i marljivi ljudi. Dolazak u grad u njima izaziva čuđenje u više navrata. Jedan takav slučaj je kada Ivica Kičmanović dolazi u grad i sve pozdravlja s *Hvaljen Isus* te želi poljubiti ruku svećeniku; takvi običaji prakticiraju se na selu, ali ne i u gradu. Također prilikom prvog dolaska u školu, Ivičin tata je ponio nekih poljoprivrednih proizvoda učitelju kako bi umanjio batine koje će Ivica eventualno dobiti, što je služilo kao svojevrsno mito te je bilo karakteristično za život na selu.

Gle, gle! Mužeka dovukoše prvi put u grad! Tele i nova vrata! He, misli klepan da po našim trgovima volovi pasu a po gradskim ulicama krave tule i guske gaču... pak: "Hvaljen Isus!" No, ispast će ti jezik ako budeš do večera tu ladanjsku pjesmu glagoljao!... - Prvomu svećeniku koga sretosmo, pohrlio sam da mu poljubim ruku. On mi je blago sustegne: - Dijete moje, takav ti običaj ne vlada ovdje... - A svi prolaznici koji to zamijetiš prezirno se podsmješkivahu... (Kovačić, 2001: 70).

Odjeća je još jedan važan faktor po kojemu su se dijelili seljaci i građani. Šivane košulje s gospodskim naborima ili hlače, kaput i cipele šivani na gradski način dio su luksuzne odjeće koju nose građani. Time se želi dati do znanja da je grad pod tuđim utjecajima pa tako i moda. (Stepanić, 2019: 272)

Lik kumordinara Žorža prikaz je tradicionalnog seljaka koji odbacuje tradicionalne vrijednosti i predaje se gradskom nemoralu i opijanju. Iako je samo Mecenin sluga, predstavlja se uzvišeno i nastoji se ponašati u skladu s gradskim ponašanjima. Svojom glumom zasljepljuje druge seljake. Želja da bude netko tko nije suprotstavljala se pravom stanju stvari.

Kumordinar Žorž došao bi u naš prnjavor sa silnim prstenjem na desnoj ruci, koja bijaše uvijek gola da svatko vidi i sudi po njoj bogatstvo i čast. (...) Jedanput je dapače došao u naše selo u mantiji, opletenoj zlatnim vrpcama i srebrnim resicama (Kovačić, 2001: 31-32).

Suprotnost grada i sela dobro je opisana u seoskoj tučnjavi na Uskrsni ponedjeljak. Kovačić je izvrsno prikazao ljubomoru između seljaka koji su se preselili u grad. Kumordinar Žorž i Miha su, odlaskom u grad, poprimili karakteristike bogataša koje su htjeli iskazati pred seljacima kako bi im se divili i uzdizali ih. Na Uskrs su obukli najljepša odijela. Mihino odijelo je više impresioniralo seljake što je Žorža učinilo ljubomornim te je to ujedno bio jedan od glavnih razloga koji je doveo do tučnjave. Prilikom boravka u krčmi izbila je tučnjava koja je završila s brojnim ozljedama, a Kovačić naturalistički opisuje samu tučnjavu i trenutke nakon tučnjave u kojem su svi krvavi i u bolovima.

Osjetivši to Miha udari šakom u mraku i lijevo i desno, pa je tako najljuće očepio svoga vlastitoga oca, maloga "kanonika", koji je u tmuni grabio na sve strane poput vampira, ne mareći komu će ogrepsti nos, komu lice, komu oko. Najednom gospodin kumordinar oćuti groznu ručtinu u svojim namazanim i mirisavim kosama. On zabode u te grabežljive pandže svoje dosta velike, ali prefine nokte, od kojih se dva raskoliše čak do korijena, i on osjeti drugu još ljuću bol. One pandže iščupaše mu ipak čitav plast jake kose upravo s tjemena... (...) Čitav sat trajala je tučnjava, navlačenje i natezanje... Mnogi koji bijaše ranjen i kada je osjetio svoju vlastitu krv, uhvatio bi najbližega do sebe, stisnuo ga za grkljan i lupio njime o zemlju, kleknuvši mu na prsa i mlatio ga po glavi i kuda bi dosegao... (Kovačić, 2001: 246-247).

U gradu se nisu poštivale tradicionalne vrijednosti. Dobar primjer za to je Mecena koji, kao ni njegov otac, nije poštivao instituciju braka. Dovodio je žene kako bi zadovoljavao svoje potrebe, no bez težnje da uđe s njima u brak. Jednom je doveo ženu koja se njemu svidjela te ju iskoristio, što je saznao njezin muž te ubio i njega i njegovog slugu koji je

počinio isto zlodjelo. U tim prikazima Kovačić koristi naturalizam kako bi što stvarnije i vjernije opisao situaciju. Prvi primjer prikazuje trenutak kada Jakov želi iskoristiti Doricu.

Gizdava vila razrogačila oči na taj neočekivani napadaj. Umorstvo je dokrajčeno: a evo, ova nerazumna i nesmiljena zvijer oskvrnjuje već umoreno tijelo... Žena, iznenađena i nesvjesna u prvi tren, iščupa pune šake crne i blatne grive iz glave vlastelinskog škribana, a onda zadere svoje nokte u njegova ušesa, da je zajuknuo i zatulio, a krv je promiljela kroz ženske prste. - Grizeš...ujedaš! Ali, ipak ćeš i meni platiti! - dunu bijesno crni Jakov kada je već preko praga svoje mračne izbe provalio sa žuđenim plijenom... - Osveta je moja! ... Gizdava vilo Dorice! (Kovačić, 2001: 116).

Drugi primjer prikazuje situaciju u kojoj Mato, Doričin muž, ubija Mikulu, koji je sudjelovao u zavjeri protiv njega zbog čega je bio pritvoren.

Ha! Lopove! - odskoči Mato Zorković. - Upropastio si mi ženu, unesrećio mene... a sada i to! Ej, stani, zlotvore... I Mato osinu oštricom sjekire po tatovoj desnici, i Mikula zajeca, a ruka mu klone, i nož ispadne u travu... On segnu prema Matinu grkljanu ljevicom... Sjekira švignu i ljevica se pusti niz tatovo tijelo. - A joj! Zamahnio si ljuto! - prostenja plačnim glasom tat. - Sada su svršeni računi, ta iz mojih žila brizga krv kano da si puranu presjekao vrat. Pusti me, Mato!... - Ali ovaj izvadi konop, prebaci ga preko vrata tatu te ga pritegnu na granu obližega stabla (Kovačić, 2001: 125).

Mecena je ujedno i kritika gradske elite. Karakteriziraju ga proždrljivost, promiskuitetnost, lijenost i opijanje. Nije u stanju obavljati svoje dužnosti što vidimo iz primjera kada treba održati govor, ali ga nije mogao naučiti napamet.

Dotle je illustrissimus napisao govor na podlagaču svoga pisaćega stola i kriomice čitao da mi pokaže dokle bi cum ira et studio ipak mogao doprijeti... "Kako... kako..." Strijela božja! - Ne kako, nego: tako se je opet primakla ova godina - usudih se ja primijetiti, zureći u prijepis govora. - To nije istina. Gledaj bolje, telebane! - Ali, milostivi...(…) - Ti nijesi dobro prepisao, nesretni zgubidane! - Molim, molim! - vrisnuh ja... - Nijesi, nijesi! Zgubidane, šuti! Zar da mi protusloviš, indolentni mužek ti! To li je zahvalnost za moja dobročinstva?! (Kovačić, 2001: 54).

Glavni negativac romana je Laura koja upropaštava Ivicu Kičmanovića zbog ljubomore. Ta fatalna žena je promiskuitetna, lažljiva i proračunata osoba koja čini niz nedjela u romanu. Kako bi se domogla novca biva u incestu s Mecenom, koji je zapravo njezin otac. Varala je Mecenu s Ivicom, a Ivicu s Mihom kojega je kasnije ubila.

Ona je posljedica nesredene obiteljske situacije i siromaštva u kojem je provela djetinjstvo i mladost. Time se grad prikazuje, naročito u odnosu na niže urbane slojeve stanovništva, kao izvor nasilja i kriminala koje proizvodi nemoralne i destruktivne individue. Pred kraj 19. stoljeća, grad je

u odnosu na seoske krajeve doista predstavljao mjesto susretanja različitih slojeva. Neki su živjeli u velikom siromaštvu i lošem životnom standardu, a na rubovima gradova bujali su kriminal, prostitucija, alkoholizam, itd. (Stepanić, 2019: 273).

Najveći dio radnje čine ljubavni trokuti i oni su najveći uzrok nemorala i svih ružnih radnji koje se događaju u djelu. Prvi trokut bio je Ivica-Laura-Mecena. Laura je bila Mecenina ljubavnica te se htjela okoristiti njegovim bogatstvom, u čemu i uspijeva. Ona ga truže i uzima sve njegove ključeve i kovčege pune novca. U Ivicu se zaljubila dok je stanovao kod Mecene zbog čega je Ivica bio istjeran iz kuće.

Laura istoči svu tekućinu u srebrnu žlicu, a starac je proguta na tri maha i klone opet u jastuke. Sad ga shrva težak san u kom se opet pojavi hroptanje. Ono bijaše iz početka glasno i često, onda sve jače, a sve tiše, te napokon zanijemi i hroptanje i disanje. Svuda zavlada grobna tišina. Laura u obližnjoj sobi podbočila glavu objema ruka i zadubila se u duboke i teške misli. Najednom se trznu, skoči na noge i stade prisluškivati. Zatim se primicaše na prstima k postelji. Starcu niz lice teče ledeni znoj, oči su mu zatisnute. Laura uhvati starčeve ruke, onda opipa čelo i obraze, onda noge, prisloni uha na prsa. - Gotov je!!... (Kovačić, 2001: 269).

Mecena je htio pod svaku cijenu Doricu za sebe. Iako je ona pružala otpor, on je odlučio provesti svoje namjere u djelo pa makar pod cijenu prisile. Iz tog čina nastala je Laura kao plod neželjene ljubavi te je time uvjetovan razvoj Laurinog života u kojem se ona ne može oduprijeti tim nasljednim osobinama, stoga često mijenja partnere i, ne znajući da joj je Mecena otac, upušta se u intimni odnos s Mecenom i s njime održava incestuoznu vezu. Ni spoznaja da je njezin otac Mecena nije mogla promijeniti njezin nasljedni gen. Zbog nasljednih osobina koje su joj nametnute od strane oca, Laurina sudbina bila je obilježena tragičnim događajima i nasljedstvom koje će ju pratiti kroz život. U Laurinom tragičnom životu i nasljedstvu mogu se vidjeti karakteristike naturalističkog pravca, koji se svodi na utjecaj genetike na život pojedinca.

Drugi trokut bio je Laura-Miho-Justa. Laura je vidjela prepreku u Justu, Mihinoj ženi, te je se rješava na način da ju truže sve radi toga da bi bila s Mihom s kojim je nastavila dalje živjeti.

Treći trokut je Miho-Laura-Ferkonja. Iako se činilo da će Miho i Laura dalje sretno živjeti, pojavom Ferkonje, Laurinog starog prijatelja, pobuđuju se stare uspomene. Kako bi bila s Ferkonjom, Laura prvo truže Mihu, a onda ga Ferkonja, uz Laurinu pomoć, guši. Laura je ponovno imala koristi jer je uzela sav Mihin imetak.

On se ustoboči pred bolesnikovim krevetom kao tigar što žeđa za toplom ljudskom krvi. Zatim onim jednim okom promjeri bolesnika i sav prostor naokolo. I skoči zvjerskom hitrinom na bolesnikova prsa, prebaci mu konop ispod glave istisne grkljan... Bolesnik zacvili, zaškripi, zahripi i raskolači oči... - Živi đavo!... - hroptaše on... (...) - Lauro! Lauro!.. - Ovamo, izgubljeno je sve, on je jači od lava! Propadosmo! - stade cviljeti Ferkonja. I ona skoči poput mačke na vrata i zakračuna ih za sobom, prišulja se do boraca, te zahvati ruke Mihine iza glave... On upre u nju zakrvavljene oči, probljedi na smrt i zahropta: - Uh, tako!... (Kovačić, 2001: 373-374).

Laura Ferkonju poznaje još iz djetinjstva. Kada se njezina obitelj našla u lošoj financijskoj situaciji, preselili su se kod Ferkonjine obitelji. Otada je često provodila vrijeme s njime. U društvu je Ferkonja često bio nazivan rugobom, upravo zbog svog izgleda. Koristeći naturalistički prikaz, Kovačić opisuje Ferkonjin fizički izgled koji je izobličen od teškog fizičkog rada.

Ferkonja doleti i opet... Ono jedno oko čudno mu se cakililo i škiljilo. Ne bijaše pokunjen, nego bijesan, silovit, krut i ljut. (...) Vrati mi zlatna puceta, lopove, tate! – derao se Ferkonja na onoga velikoga draponju, a jedno oko vrtjelo mu se u glavi poput vira na burnoj vodenoj površini (Kovačić, 2001: 145-147).

Nakon Mihine smrti, Laura se upušta u avanturu s Ferkonjom, no zbog imetka, koji nije htjela podijeliti s njim, odlučuje se na još jedno ubojstvo. Ferkonju dobiva na prevaru i baca ga u ponor.

Pa dok ne bi dospio ni uzdahnuti, plane blijesak i zagrmi spiljom grom, odjekujući poput satanskog smijeha od stijene do stijene, od klisure do klisure užasnom tminom podzemlja. Muškarачki glas zajaukne, zahripi i štropotom se surva u ponor... Nakon više časova zahroptilo, zagrgotalo, zastenjalo da jedva razabireš da li ljudskim ili zvjerskim glasom, kano kad tigar pije toplu krv napola umorena svog plijena (...) (Kovačić, 2001: 378).

Četvrti ljubavni trokut je Ivica-Anica-Laura. Laura se želi ponovno približiti Ivici i vratiti ga k sebi, ali Ivica zna kakva je Laura osoba i odlučuje se za Anicu koju hoće oženiti. Nakon ubojstva Ferkonje odmetnula se te zasnovala svoju bandu. Kada je saznala da se Ivica želi oženiti s Anicom bez njezinog znanja, nije se mogla pomiriti s time te je pod svaku cijenu htjela to spriječiti. Upala im je na vjenčanje sa svojom bandom s namjerom da otme Anicu i osveti se Ivici što ju nije htio primiti natrag. Ivica se suprotstavio Lauri i nije htio dati svoju Ančicu ni pod koju cijenu. Nastao je pokolj u kojem su mnogi stradali, a najveća žrtva bila je Anica. Nju je Laura otela te na neki način ostala dostojna sebi. Mučila ju je, osakatila te ostavila u šumi zavezanu za drvo da u mukama umre.

U taj čas grunuše puške i kubure te zasjaše ljuti razbojnički noževi... Luč utrnu... Sve se uskomeša... Nastade plač, jauk i pomaganje kano u paklu.. (...)Trećeg dana nađoše seljaci u obližnoj šumi nakaženu mladenku Ančicu, mrtvu pod hrastom. Među zločinačkim osakatinama zamijetiše ljudi s užasom da joj je krvoločna ruka odrubila grudi... (Kovačić, 2001: 386-387).

Na kraju je i Laura skončala tragično. Izdali su ju njezini prijatelji nakon čega je osuđena na smrt te je ubijena.

Sudili su je na smrt... Ustrijeliše je... Tu se dogodilo čudo na stratištu... Pukoše smrtonosne cijevi i pogodiše je hici, ali ona stajaše nepomično poput mramorna kipa... Grudi joj bijahu razgaljene, ali ne proteče iz njezina tijela ni jedna kap krvi... Hladnu i ukočenu makoše je s mjesta i sručiše u grob iskopan na njezinu podnožju (Kovačić, 2001: 387).

Glavni lik, Ivica Kičmanović, tragično je završio svoj život. Na početku je bio prikazan kao jedan sretan seoski dječak. Najveća pogreška mu je bila što je otišao u grad i tamo upoznao ljude koji su mu promijenili život u negativnom smislu. Nije smio doći u doticaj s Laurom koja mu nije dopustila da bude sretan i da živi svoj život. Iz očaja i beznađa odlučio se prepustiti alkoholu. Ne nadzirući kraj toj agoniji zapalio je jedino što mu je ostalo, registraturu i sebe samoga.

I upali luč, baci je u tekućinu, i što bi okom trenuo, usplamti sve i probukta strašan oganj te razarajuća vatra zahvati svu registraturu... Spasilo se nije ništa... Iz garišta izvukoše pocrnjelu, do ugljena izgorjelu materiju ljudskoga trupla... (...) (Kovačić, 2001: 389).

11. Zaključak

Razdoblje hrvatskog naturalizma odvijalo se paralelno s hrvatskim realizmom. Realizam je iznimno obogatio hrvatsku književnost te je bilo teško prihvatiti jedan novi pravac, potpuno suprotan realizmu. Unatoč višegodišnjoj polemici, naturalizam je uspio opstati u književnosti uz realizam kao dominantan pravac. U književnost ga je uveo Eugen Kumičić, koji je potpao pod utjecaj Emilea Zole i njegovog manifesta *Eksperimentalni roman*. Za Kumičića se smatralo da će biti nasljednik šenoinske tradicije, no Kumičić je uspješno provodio svoj naturalizam u djelima. Djelo *Gospođa Sabina* Kumičićevo je djelo koje obiluje naturalističkim elementima. Glavni motiv djela je novac koji pokreće radnju i koji je sredstvo manipulacije i koristoljublja. Kroz Sabinu Lozar i njezin salon Kumičić daje surovu sliku zagrebačkog elitnog građanstva iznoseći ružnoće odnosa i društva; u tome mu pomaže i motiv pokladnog doba koje označava nošenje maski u društvu. Kumičić koristi naturalističke elemente kako bi prikazao Sabinino licemjerje, potkradanje, manipulaciju, crnilo u društvu, a u tome mu, osim opisa ljudi, pomažu i opisi prostora. Djelo koje je također obilježilo Kumičićev naturalizam je *Urota zrinsko-frankopanska*. To je djelo u kojem se miješaju romantizam, realizam i naturalizam. Naturalizam je jako dobro prikazan u ubojstvima Zrinskog i Frankopana gdje Kumičić opisuje najsitnije detalje smaknuća plemenitaša. Možemo reći da je naturalizam postao dio hrvatske književnosti te da je uspješno prikazivao stvarnost, društvo i društvene odnose. Iznosile su se socijalne teme, kritizirale su se negativne strane društva, a pogotovo nepravda prema hrvatskom društvu. Osim što je uspio održati književni pravac koji je značajan za hrvatsku književnost, Kumičić je kroz svoje stvaralaštvo uspio podići svijest naroda o važnosti slobode od neprijatelja. U istom vremenu djelovao je i Ante Kovačić, koji je također podizao svijest o društvenim promjenama i njihovim posljedicama zbog čega je napravio odmak od šenoinske koncepcije pisanja, koja je težila idealiziranju situacije. Kako bi pružio što bolji uvid u tadašnju situaciju, istinit i detaljan, Kovačić je upotrebljavao elemente naturalizma čime se približio Kumičićevom konceptu pisanja.

12. Popis literature

1. Barac, Antun. (1950). *Evgenij Kumičić*. U: Evgenij, Kumičić: *Djela*. Zagreb: Zora. 7-27.
2. Barac, Antun. (1938). *Hrvatska književna kritika*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
3. Brešić, Vinko. (2015). *Hrvatska književnost 19. stoljeća*. Zagreb: Alfa.
4. Čedomil, Jakša. (1976). *Eugen Kumičić*. U: Ivo Frangeš (ur.): *Kritika u doba realizma*. Zagreb: Zora, Matica hrvatska. 300-324.
5. Fališevac, Dunja. (2003). *Romantizirana vizija prošlosti i kronika velikaške obitelji*. U: Eugen Kumičić: *Urota zrinsko-frankopanska*. Zagreb: Školska knjiga. 694-703.
6. Galac, Đuro. (1884). Odziv Jeniu Sisolskom. *Hrvatska vila*, 1 (1-26), (668-671).
7. Gross, Mirjana. (2000). *Izvorno pravaštvo: Ideologija, agitacija, pokret*. Zagreb: Golden marketing.
8. Ibler, Janko. (1976). *Literarna pisma*. U: Ivo Frangeš (ur.): *Kritika u doba realizma*. Zagreb: Zora, Matica hrvatska. 33-50.
9. Jelčić, Dubravko. (1997). *Povijest hrvatske književnosti: Tisućljeće od Bašćanske ploče do postmoderne*. Zagreb: Naklada Pavičić.
10. Kovačić, Ante. (2001). *U registraturi*. Zagreb: Mosta.
11. Kumičić, Eugen. (1998). *Gospođa Sabina*. U: Stjepko Težak (prir.): *Evgenij Kumičić: Gospođa Sabina, O romanu, Govori*. Zagreb: Matica hrvatska. 11-253.
12. Kumičić, Eugen. (1965). *Olga i Lina*. Zagreb: Matica hrvatska.
13. Kumičić, Eugen. (1976). *O romanu*. U: Ivo Frangeš (ur.): *Kritika u doba realizma*. Zagreb: Zora, Matica hrvatska. 355-366.
14. Kumičić, Eugen (1885). *Sirota*. Zagreb: Naklada Matice hrvatske.
15. Kumičić, Eugen. (2003). *Urota zrinsko-frankopanska*. Zagreb: Školska knjiga.
16. Lončarević, Hrvoje. (2016). Zrinsko-frankopanska urota u hrvatskom romanu. *Crkva u svijetu*, 51 (4), (596-614).

17. Miloš, Brigita i Dulibić-Paljar, Dubravka. (2022). Kumičićeve literarne majke: konstrukcija majčinstva u romanu *Olga i Lina*. *Narodna umjetnost : hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, 59 (1), (105-120).
18. Nemeć, Krešimir. (2010). *Čitanje grada*. Zagreb: Naklada Ljevak.
19. Nemeć, Krešimir. (1995). *Povijest hrvatskog romana od početaka do kraja 19. stoljeća*. Zagreb: Znanje.
20. Pasarić, Josip. (1976). *Hoćemo li naturalizmu*. U: Ivo Frangeš (ur.): *Kritika u doba realizma*. Zagreb: Zora, Matica hrvatska. 137-148.
21. Pasarić, Josip. (2018). *Moderni roman*. U: Ivica Matičević: *Hrvatska književna kritika: Razdoblje realizma*. Zagreb: Ex libris. 169-196.
22. Podolski, Emil. (1976). *O književnom naturalizmu*. U: Ivo Frangeš (ur.): *Kritika u doba realizma*. Zagreb: Zora, Matica hrvatska. 399-441.
23. Prosperov Novak, Slobodan. (2003). *Povijest hrvatske književnosti: Od Bašćanske ploče do danas*. Zagreb: Golden marketing.
24. Stepanić, Lovro. (2019). Gradski mentalitet i život kod Kovačića i U registraturi. *Pro tempore: časopis studenata povijesti*, 14, (271-275).
25. Strčić, Petar. (1991). Zrinsko-frankopanska urota. *FLUMINENSIA: časopis za filološka istraživanja*, 3 (1-2), (35-47).
26. Šicel, Miroslav. (1984). *Kovačić*. Zagreb: Globus.
27. Šicel, Miroslav. (1991). Kumičićeva Urota zrinsko-frankopanska. *FLUMINENSIA: časopis za filološka istraživanja*, 3 (1-2), (53-56).
28. Šicel, Miroslav. (2003). *Pisci i kritičari: studije i eseji iz hrvatske književnosti*. Zagreb: Naklada Ljevak.
29. Šicel, Miroslav. (2000). Polemike o realizmu i naturalizmu u hrvatskoj književnosti. *Dani Hvarskog kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, 26 (1), (5-17).
30. Šicel, Miroslav. (2005). *Povijest hrvatske književnosti XIX. stoljeća: Realizam*. Zagreb: Naklada Ljevak.

31. Šidak, Jaroslav. (1981). *Kroz pet stoljeća hrvatske povijesti*. Zagreb: Školska knjiga.
32. Tatarin, Milovan. (2000). Janko Ibler - kritičar i romanopisac. *Dani Hvarskog kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, 26 (1), (173-190).
33. Tomić, Josip. (1970). *Kumičić i Zola*, U: Aleksandar Flaker i Krunoslav Pranjić: *Hrvatska književnost prema europskim književnostima od narodnog preporoda k našim danima*. Zagreb: Liber. 281-293.
34. Zola, Emile. (1979). *Eksperimentalni roman*. U: Miroslav Beker (prir.): *Povijest književnih teorija (od antike do kraja devetnaestog stoljeća)*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber. 383-393.
35. Živančević, Milorad i Frangeš, Ivo. (1975). *Povijest hrvatske književnosti*. Knjiga 4. Zagreb: Liber Mladost.